

БУДИНОК БІЛЯ ПАРКУ

Цей чепуренький будиночок з мезоніном біля парку ім. Шевченка знали колись не тільки місцеві жителі, а й люди з сіл і навіть далеких міст — у наших і в чужих землях.

Дмитро Іванович, господар цього будинку, любив природу, любив Дніпро, його скелі, його шумливі пороги.

Ще здавна він виклопотав собі садибу в нагірній частині міста і збудував невеличкий будинок. Звідси добре видно сивий Дніпро, а на ньому плоти й пароплави, мальовничий парк Шевченка, в якому він частенько відпочивав, видно також і металургійні велетні міста.

«З цієї «башти», — писав Яворницький до свого колеги академіка Д. І. Багалія, запрошуючи його в гості, — видно все: і Дніпро, і степ, і Самару-річку — усе як на долоні».⁷⁷

Коло будинку — скромний садочок, який сам Дмитро Іванович садив, своїми руками він виростив тут яблуні, груші, абрикоси, різні квіти.

В його бібліотечці знайдено брошуру за 1894 рік «Як самому виростити плодовий садок». Цими порадами користувався Дмитро Іванович, коли, засукавши рукави, брав у руки лопату, копав ямки, розпушував родючу чорну землю.

В робочому кабінеті професора Яворницького — безліч книжок з археології, етнографії, історії Росії, України, твори класиків. Багато з них — подарунки від авторів.

На робочому столі під склом — портрет професора О. Потебні, його вчителя, великого знавця мови, людини великого розуму, сильної волі й широкої ерудиції. На стіні — портрет Тараса Григоровича Шевченка, обрамлений квітчастим українським рушником.

У вітальні будинку ще й досі збереглася велика картина, яку намалював відомий художник Микола Іванович Струнников. На цій картині художник зобразив Тараса Бульбу з синами в поході.

Інколи через хворобу Дмитро Іванович не приходив у музей, тоді співробітники йшли до нього додому, кожен, звісно, тільки з невідкладними справами.

Підписуючи будь-який офіційний документ — грошовий чек чи листа до вищих інстанцій, Дмитро Іванович рідко коли користувався бібулою, а найчастіше присипав свій підпис на документі дніпровським білим піском, який швидко вбирав чорнило, а потім здував цей пісок і повертав документ.

— Так робили в Запорозькій Січі, — чи то жартома, чи то серйозно зауважував господар.

— Так-то так, Дмитре Івановичу, — звернувся до нього вартовий і водночас касир музею дідусь Олімпій Андрійович Щукін. — А от скажіть, у чому мені носити зарплату з Держбанку для співробітників музею? Зброї у мене немає, охорони не дають, хоч би портфель був...

— А навіщо вам портфель? Краще без нього, бо хтось і справді подумає, що ви гроші носите.

— Та воно конешно, а все ж таки, в чому приносити з банку гроші? — допитувався дідок.

— А я вже подумав про це. Ось гляньте, що це в моїх руках?

М. І. Струнников. «Тарас Бульба з синами в поході».

Сергій
Земцов

— Начеб псалтир!

— Так, правильно. А тепер загляньте всередину, що ви тут бачите?

— Нічого не бачу: наче якась коробка, чи що?

— От і добре, що ви побачили коробку. Оце вам буде портфель.

Дмитро Іванович вирізав усе священне писання з середини церковної книги і зробив з неї скриньку. Отже, коли збоку глянути — псалтир, а всередині — потайне сховище на гроші.

— Оце добре, Дмитре Івановичу! А я б до цього й не додумався.

— Це певне сховище! Отож беріть цей «портфель» і спокійно в ньому носіть музейні гроші: запевняю, ніхто на вас не накидеться...

І справді, дідок Шукін з цим псалтирем-портфелем безпечно ходив до банку кілька років. Нікому навіть на думку не спадало, що богобоязливий дідок носить у «псалтирі» гроші...

Дмитро Іванович охоче давав свою згоду провести екскурсію по історичних місцях. Сідав на дубі поруч лодмана, супроводжуючи то письменників, то вчителів, то артистів, або інших екскурсантів, що прибували сюди здалека.

Найчисленнішою була, мабуть, подорож 1927 року. В музей прибула з Харкова велика група письменників і артистів. Між ними були Остап Вишня, Юрій Яновський, Іван Микитенко, Леонід Первомайський, Павло Тичина, Сергій Шилипенко та інші. Вони звернулися до Дмитра Івановича, прохаючи сісти з ними на лодманський дуб і проїхатись по Дніпру. Дмитро Іванович супроводжував їх аж до села Військового, а далі письменники з дужими лодманами попливли вниз до Кічкаса.

Перший раз вони зупинилися ночувати в селі Військовому. Письменники, артисти й Дмитро Іванович ночували в селянина Анікія Миргородського просто на току, на соломі. Коли стало благословляється на світ, Дмитро Іванович побудив усіх і скомандував сідати на дуба, щоб спускатися вниз, до порогів.

Весело й цікаво розповідав він про історичні місця, повз які спускався дуб. Зупинялися біля села Нікольського, куди згодом перенесено з Ненаситця меморіальну дошку про загибель Святослава Ігоревича, мимохідь глянули на «крісло Катерини», оглянули фортецю Кодак тощо.

Дмитро Іванович був дотепний оповідач. Його розповідь завжди пересипалася приказками та прислів'ями, що раз у раз викликали вибухи реготу в слухачів.

— Дмитре Івановичу, — спитав один артист, — якось я почув таке слово «крокоситься»; що воно означає?

— Крокіс — це дика шавлія. В народі кажуть так: «Он на горі крокіс поріс, забрав чорт хлопців та у ліс поніс. Ой на горі крокоситься, забрав чорт хлопців та й носиться».

— А ось таке слово — чули? — озвався збоку лодман.

— Яке?

— Задурпелити!

— Це, мабуть, вдарити, затопити. В народі це слово так вживають: «Він мене чоботом у пузо, а я його як задурпелів палимоном, так тільки навкнхув!» А де це дівся наш лодман Микола? — спитав Дмитро Іванович.

— Це ви про кого — про дитину питаєте?

— Як ви сказали?

— Про дитину.

— А чому ви його так прозвали?

— Тому, що він у нас дуже плодотворний: у нього що не рік, то й приплід!

— Це що ж воно таке?

— Та таке, — каже другий лодман, — що не рік, то й дитина. Отож ми через те й прозвали його дитином.

Подорожі по Дніпру були прийнятні й корисні. Люди відпочивали на свіжому повітрі, варили юшку, знайомилися з порогами, з історією Придніпров'я, співали пісень. Дмитро Іванович сам був добрий співак і часто передвів у хорівій пісні.

До Яворницького раз у раз зверталося багато людей в найрізноманітніших справах — етнографії, мови, відтворення образу історичних осіб, і кожний завжди одержував вичерпну висококваліфіковану відповідь.

Відомий український драматург М. П. Старицький, працюючи над драмою «Богдан Хмельницький», звернувся 15 січня 1899 р. до Дмитра Івановича й просив допомогти йому «...познайомитися зі звичаями тогочасної придворної польської магнаторії. Де б знайти джерела історичні і романтичні — чи не пригадуєте?»⁷⁸

У другому листі, датованому 7 грудня 1899 р., Старицький дуже просить Дмитра Івановича «...порекомендувати, де дістати театральні реквізити — жіночі та чоловічі: гетьмана, генерального судді, генерального писаря та інших».

Не обійшовся без допомоги історика і другий корифей українського театру П. К. Саксаганський. 3 квітня 1915 року він звертається до Д. І. Яворницького як до великого знавця українського побуту:

«Бачиш, — пише він, — я тільки й знаю, що Возного — це щось нагадує сучасного судового пристава. Возний вибирався дворянством і приводив тяжущихся до суду і назначав імушество в продаж. Оце й усе, що я знаю. А от яка його була одежа? Чи ти, голубе, ніколи не находив десь цієї одежі? Якщо маєш, то або намалюй, або опиши, яка то мусить бути одіж. Зостаюсь, як і перше, вірний Опанас Саксаганський».

Частенько листувався з Дмитром Івановичем і Марко Кропивницький. Одного листа він почав імпровізованим віршем:

Ой Дмитре мій, Дмитре,
Прихильник ти щирій!
Багато ти, друже,
У душу мою
Перелив своєї
Теплої, палкої
І бравої душі:
Розпалахав мрії,
Зогрів мої думи
І в серцеві хворому
Вигоїв надії.

А закінчив свого листа словами: «Літом хоч тижнів зо два поблукаємо з тобою понад Дніпром, колись-то дужим та великим».

Будинок Яворницького був наче місце прощі. Сюди часто заходили академіки, професори, художники, письменники, вчителі, кобзарі, чабани, що з сопілкою в руках складали й співали тут українських народних пісень. Не минали його будинку й композитори М. В. Лисенко та К. Г. Стеценко, артисти П. І. Цесевич та Г. В. Маринич, вчені О. М. Терпигорев, С. Б. Шарбе, А. П. Виноградов, фольклорист і літературознавець В. В. Данилов.

Був у нього Олександр Корнійчук, щоб порадитись, як краще й правдивіше показати на сцені Богдана Хмельницького, приїздили артисти з Тбілісі. Частенько приходили й адміністратори українських театрів Дніпропетровська, Києва, Харкова, просячи поради, як краще поставити історичну або побутову п'єсу та пошити для неї український одяг.

Любив Дмитро Іванович і фізичну працю. Взимку можна було бачити, як він у чорній смушевій шапці та рукавицях, прочищав стежки, обмітав ганок від снігу. В його дворі завжди було чисто й охайно. Такий порядок був у нього скрізь, починаючи з двору й кінчаючи робочим кабінетом.

Ті, хто знав Дмитра Івановича, завжди дивувались його працьовитості й наполегливості. Він цілими днями й вечорами писав, доповнював свій словник, звіряв окремі слова з іншими словниками та довідниками, давав коментарі до кожного слова.

Яворницький знаходив собі роботу і під час відпочинку — підрізав зайві гілочки на деревах, і не тільки біля свого будинку, але й у громадському сквері, відносив подалі каменючку, що лежала на дорозі, палицею згрібав і прикопував сміття, бо в усьому любив чистоту й охайність.

Одного разу Дмитро Іванович сидів з книжкою в руках на веранді й підслухав таку розмову:

— Скажи, Степане, ти знаєш, чий це будинок?
— Ні. Не знаю! А чий?
— Яворницького. А знаєш, де він грошей узяв, щоб збудувати цей будинок?
— Не знаю. А де?

— Накопав — от де! Кажуть, що він сотні могил розкопав, усе шукав скарбів, поки знайшов-таки. Отож за той скарб він і будинок собі збудував.

— Бреши, та влад! — вигукнув з двору Яворницький. — Не в могилах накопав, а «Запорозці» мені дали: написав три томи «Історії запорозьких козаків» та й збудував собі будинок.

...При собі, в кишені, Дмитро Іванович завжди носив маленьку книжечку й олівець. Уважно слухаючи яку-небудь розповідь, він тихенько виймав свою книжечку й записував цікаві слова, оригінальні вислови, думки оповідача.

Дмитро Іванович часто бував на ярмарках, де вмів уважно слухати людей, не перебиваючи їх і лише під час паузи інколи закидаючи слівце. Особливо це він робив тоді, коли розмова йшла з простими людьми.

Одного разу Дмитро Іванович закликав усіх співробітників музею до свого кабінету й сказав:

— Слухайте, що я вам прочитаю. Це мій твір, а зветься він — «Ярмарок». Я написав його після того, як побував у Котівці на величезному ярмарку. Був там п'ять днів. Чого тільки я не чув, чого тільки не бачив! Отож захотілося мені почитати вам, а ви послухайте, — може, дещо й виправите.

Майже дві години ми з великим захопленням слухали цей твір. Написаний він був чистою народною мовою, в ньому подано влучні образи, цікаві інтриги кипучого народного життя. Наш дружний сміх часто переривав читання цього дотепного твору. Чимось він схожий був на «Сорочинський ярмарок», але спостережливий автор знайшов у Котівці нові типи, змалював нові характерні епізоди, які по-своєму були цікаві й приваблювали слухача.

За довгі роки життя Дмитро Іванович виробив собі режим праці, харчування та відпочинку. Спав мало: лягав о 12 годині ночі, вставав о 5 ранку і зразу ж ішов на прогулянку — в сквер або в парк ім. Шевченка. Після сніданка, години о 9-й, помаленьку чимчикував до музею. На сніданок — чай з медом, а ввечері — кисле молоко та білі сухарі. Ніколи за все своє життя не їздив на курорти, не курив, не вживав спиртних напоїв. Знаючи це, в музеї ніхто при ньому не курив цигарок, ніде, було, не почувеш запаху тютюну.

Коли Дмитро Іванович втомлювався, він клав перо, тихенько сідав у кабінеті на канапу, відпочивав. Потім знову брався за роботу.

Влітку Дмитро Іванович часто ходив до парку Шевченка. Любив послухати музику. Він заздалегідь сідав біля естради, спершись на ціпка, й чекав початку концерту.

Диригент обласного симфонічного оркестру М. М. Заржевський, який керував оркестром у парку, добре знав Дмитра Івановича й одразу, як тільки помічав, що прийшов Яворницький, підходив і шанобливо питав його:

— Що для вас, Дмитре Івановичу, сьогодні виконати?
— Що-небудь для душі.
— А все ж?
— Люблю Чайковського. З великим задоволенням послухав би П'яту симфонію, якщо можна.

Керівник оркестру піднімався на естраду, і звідти лилась знайома мелодія улюбленої симфонії.

Інколи Дмитро Іванович просив диригента виконати танцювально-пісенну сюїту «Український віночок» або фрагменти з опери «Запорожець за Дунаєм».

І це його прохання одразу ж виконували.

Він мав незвичайну пам'ять: добре знав, коли й з ким зустрічався, як звали візника, з яким тридцять років тому їздив, знав ім'я та по батькові багатьох учителів, простих людей — кобзарів, лірників, чередників, чабанів, складачів народних пісень і всяких цікавих оповідачів.

Дуже любив Дмитро Іванович молодь. В його будинок часто заходили студенти, часом вони зустрічалися з ним на прогулянці й розпитували про минуле рідного краю. Він охоче розповідав їм історію України, свої зустрічі з великими людьми, пересипаючи все це гумором, приповідками та приказками.

Під час одної такої прогулянки Дмитро Іванович розповів про свою зустріч з царським міністром. Це було в часи його перебування в Петербурзі. Викликав його до себе міністр внутрішніх справ. Зустрів він Дмитра Івановича дуже ввічливо, чемно.

Дмитро Іванович
на дозвіллі.

— Скажіть, професоре, — питає він, — де ви пишете статті про запорожців?

— Я, ваше превосходительство.

— Добрі, дуже добрі статті! А чому ви пишете тільки про запорожців, хіба інші вас не цікавлять?

— Про запорожців я пишу тому, що цей розділ в російській історії недо-статньо досліджений.

Міністр ще раз похвалив статті Дмитра Івановича і відпустив його з миром. А через деякий час Яворницький одержав «призначення» в Туркестанський край, під нагляд поліції...

Тепла й творча дружба склалась між ученими Д. І. Яворницьким і професором Ю. О. Фохтом. Вони обидва дуже захоплювалися вивченням народної творчості, мови, звичаїв.

Професор Фохт, відпочиваючи з Яворницьким у парку ім. Шевченка, похвалився якимось, що він багато знає українських пісень і знає таку, що Дмитро Іванович ще, мабуть, і не чув.

— Цікаво, — сказав Яворницький, — ану, проспівайте її, послухаю.

І Фохт тихенько проспівав. Дмитро Іванович уважно вислухав, а потім відповів:

— Я знаю її, тільки у вашій пісні є такий варіант, що в мене не записано. Прошу повторити: я запишу цей варіант.

Фохт знову заспівав, а Дмитро Іванович записав нові слова пісні й занотував її на голос. Потім, усміхаючись, промовив:

— Щоб так знати українську душу, треба, мабуть, бути росіянином.

— Ні, — відповів Фохт, — треба бути таким, як ви, — професором словесності, знавцем українського народу.

27 листопада 1925 року, коли громадськість відзначала сімдесятиріччя ювіляра, Остап Вишня надіслав Яворницькому теплого листа:

«Низько кланяюся, високоповажний і дорогий батьку Дмитре Івановичу. Не мені цінувати сімдесят літ вашого прекрасного життя й праці великої. Од усього серця вітаю вас. Щоб жили ви кріпко, щоб жили ви довго, щоб збагачували культуру рідну на радість, на втіху, на користь грядущих поколінь. Щирий й низький уклін од вашого Остапа Вишні»⁷⁹.

І пошана, і похвала ця — цілком заслужені. Д. І. Яворницький належав до тої трудової інтелігенції, яка, пройшовши складний шлях під час революційного перевороту, стала на службу радянській владі і чесно працювала на ниві нової культури.

НОВОРОСІЙСЬКИЙ КОЛУМБ

У своїх промовах на зборах, у приватних розмовах і листах Дмитро Іванович часто згадував добрим словом ім'я Олександра Миколайовича Поля, якого він глибоко поважав і шанував.

Дружня приязнь до цієї людини в Яворницького народилася здавна, ще під час перших подорожей по Україні.

Коли Дмитро Іванович приїздив з Петербурга на південь шукати запорозьку старовину, спочатку він побував у Києві, Полтаві, Одесі й Катеринодарі. Це були цікаві подорожі, але вони не давали історикові того матеріалу, якого він увесь час шукав. Після цього Дмитро Іванович помандрував на Катеринославщину. І тут йому пощастило. Він натрапив на багатющу колекцію козацької старовини, яка зберігалась у власних музеях генерала Г. Н. Алексєєва та громадського діяча О. М. Поля. Саме тут він, власне, вперше, познайомився з запорозькими реліквіями і назавжди полюбив їх.

О. М. Поль по-дружньому ставився до молодого археолога, чуйно відгукувався на його прохання. Він часто допомагав Яворницькому проводити археологічні розкопки та збирати експонати минувшини. Навіть давав йому на ціле літо робочу силу за свій рахунок. Дружба між ними була чесна й безкорисна.

В одному листі Поль писав Яворницькому:

«Глибокошанований Дмитре Івановичу!

Листа й депешу Ваші одержав. Повідомити депешкою розміри гармат і мортир, щоб уникнути непорозумінь, вважаю за неможливе й тому додаю їх Вам тепер у малюнках.

Олександр Петрович Вам кланяється, зайнятий зараз змалюванням плану порогів і вишле його Вам разом з описом розкопок своїх бронзового віку...

Тисну Вашу руку, дорогий козаче, бажаю всього доброго.

Душевно відданий, Ваш О. Поль»⁸⁰.

Ім'я О. М. Поля (1832—1890) правдиво ввійшло в історію розвитку залізничної промисловості Криворіжжя та розвитку культури на Катеринославщині. Це був активний громадський діяч, пристрасний краєзнавець, археолог. Його цікавила техніка, освіта, історія. Де б він не був, завжди знаходив коштовні скарби матеріальної культури рідного краю.

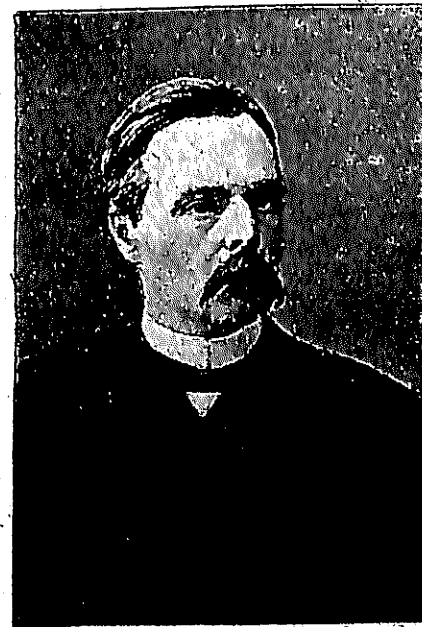
Народився О. М. Поль в с. Малоолександрівці, Верхньодніпровського повіту, Катеринославської губернії, в сім'ї поміщика. Середню освіту здобув у Полтавській гімназії, а 1854 року закінчив юридичний факультет Дерптського університету.

Для свого часу Олександр Поль був прогресивна людина. Він був членом кількох наукових товариств, активно працював у комісії впорядкування побуту селян Верхньодніпровського повіту. Будучи гласним у губернському земстві, він з великою людяністю захищав принижених і допомагав простим людям в їхній нужді, надавав допомогу жіночій гімназії та реальному училищу. За все це співгромадяни дуже шанували О. М. Поля і обрали його почесним громадянином міста Катеринослава.

Багато зробив Поль для розвитку залізничної промисловості на Кате-

ринослащині і для створення нового металургійного центру на Україні. Недарма ж у Кривому Розі було споруджено бронзовий пам'ятник Полю з написом: «Новоросійському Колумбу», а в Катеринославі — одну з вулиць у нагірному районі названо його ім'ям.

Хлопчиком Поль багато чув од матері про славні подвиги запорозців. В його уяві вони поставали як хоробрі люди, які не знали страху в боротьбі

О. М. Поль — один з фундаторів Дніпропетровського історичного музею.

з ворогами. З юнацьким запалом він став збирати старовинні запорозькі речі. Спочатку обшукав усі закутки будинку своєї бабусі, яка була внучкою українського наказного гетьмана Павла Полуботка, якого цар Петро I за оборону прав України заморив у Петропавловській фортеці в Петербурзі. Поль знайшов на горіщі цікаві залишки козацького причандалля.

Коли О. М. Поль закінчив університет і повернувся на батьківщину, він ще з більшою енергією взявся за улюблене діло. Щоб краще пізнати історію свого краю, він пішки обійшов степи Верхньодніпровщини, потім усю Катеринославщину, оглянувши і взявши на облік усі могили, городища, урочища.

Мандруючи по степах, Олександр Миколайович якось зайшов у Дубову балку, що біля річки Саксагань на Криворіжжі. Дослідникові впали в очі столітні дуби, величезні скелі та глибокі печери.

Поль обслідував ці місця як археолог і краєзнавець, але випадково натрапив на інші скарби — на залізну руду, яка виходила на поверхню ґрунту біля річки Саксагань.

Хоч залізну руду на Криворіжжі знайшли ще до Поля, але ніхто не поцікавився багатством покладів та вмістом заліза в ній. З великими труднощами, за допомогою закордонних спеціалістів, йому пощастило встановити, що залізна руда має величезні поклади, до того ж вона найкраща в світі, бо в ній сімдесят процентів заліза.

Коли Поль узяв в оренду кам'янисту ділянку землі, селяни говорили між собою, розводячи руки: «Що воно за дивак? Купує землю, платить за неї гроші, а на ній ні біса не родить: стирчить із неї руде каміння, та й годі».

Бідолаха так витратився на ту руду, що свій будинок з садком віддав під ресторан, а сам перейшов на квартиру. Селяни, було, побачать його та й кажуть: «Он дивіться, пішов бідний пан у латаній сорочці, заліз в цю руду, що й хати позбувся».

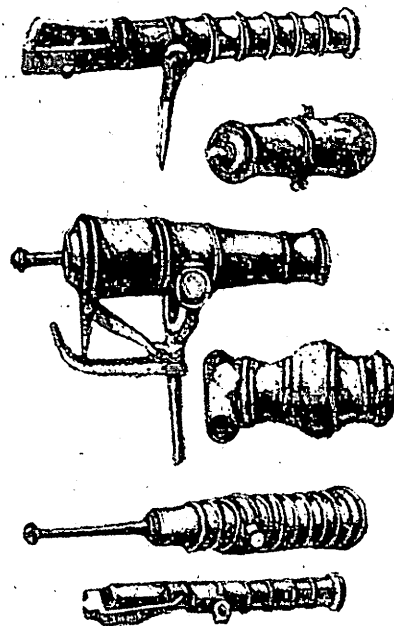
За своє недовге життя (58 років) О. М. Поль зібрав багатющий археологічний музей. В ньому було понад 5000 експонатів. У той час його оцінювали в 200 тисяч карбованців. Здавалося б, сума чималенька. І все ж останні роки життя Поль зазнавав матеріальної скрути. Своєчасно сплачуючи селянам оренду за «неродючу» землю, він у той же час не шкодував ні коштів, ні себе, щоб видобути з-під землі залізні скарби. Все це призвело до того, що він став постійним боржником, позбувся свого майна, яке коштувало менше, ніж було боргів. О. Поль уже ладен був продати свій музей, аби тільки вилізти з боргів. Про це прочули в Лондоні. Звідти прибули грошовиті покупці. Але господар музею не захотів, щоб колекція, яку він зібрав, стала здобутком чужоземців. Він відмовився від послуг заморських гостей і залишив музей на рідній землі для свого народу.

Величезна колекція старовини, яку зібрав О. М. Поль, стосувалася до кам'яного віку — це були молотки, сокири, стріли та інші знаряддя, зроблені з граніту.

Надзвичайно багато експонатів було зосереджено в бронзовому відділі: гончарні вироби, ножі, мідяні стріли, списи, хатне начиння, чоловічі та жіночі прикраси. У відділі залізного віку — мечі, ножі, кинджали, різні стріли. Неабияку цінність являв собою відділ європейських культур, Японії та Китаю. Тут можна було побачити витончені вироби грецького, генуезького, венеціанського мистецтва. Це різні золоті речі — персні, брошки, ланцюжки, лаврові вінки. Чимало з них були прикрашені діамантами.

Але особливо цінну колекцію Поль зібрав у Запорозькій Січі. На полях колишніх битв з чужоземцями знайдено бойову запорозьку зброю — шаблі, рушниці, гаківниці, гармати, пістолі — всього вдосталь. Полю також вдалося зібрати клейноди — гетьманські булави, бунчуки, навіть прикраси якогось «лидаря» і його коня. Чимало зброї було прикрашено золотом і самоцві-

Запорозькі гармати,
що їх зібрав О. М. Поль.

тами — бірюзою, яшмою, опалами. В його колекції — чимало рідкісних картин, малюнків старовинних пам'яток тощо.

Після несподіваної смерті О. М. Поля, його дружина передала колекцію директорові музею Д. І. Яворницькому. На честь цього патріотичного вчинку ім'я О. М. Поля було надано Катеринославському краєзнавчому музею.

Зусиллями Яворницького музею збагатився численними цінними експонатами й перетворився в справжній народний храм культури. Після смерті Дмитра Івановича музею надано ім'я його першого директора — Д. І. Яворницького.

ПОМІЧНИКИ ВЧЕНОГО

Читач уже знає, що Яворницький усе своє трудове життя збирав коштовні скарби матеріальної та духовної культури народу. Щоб збирати народну словотворчість, він мав чимало кореспондентів — учителів, агрономів, лікарів, письменних селян. Найактивніші з них були: О. Коваленко, М. Сергіїв, Ф. За-

болотний, І. Аутодаров, В. Патлань, М. Погрібняк, О. Білаш та В. Соляник. Вони систематично надсилали йому цінний етнографічний матеріал — слова, пісні, приказки тощо.

— Робили це вони, — казав Дмитро Іванович, — не з принуки, а з власного бажання, бо знали, що скарби духовної культури народу, які вони збирають, попадуть у певні руки й стануть здобутком української культури.

Дмитро Іванович мав з ними тісний зв'язок, часто листувався. Відповідаючи на листи, він одночасно інструктував, давав ділові поради, як і що саме слід записувати. Коли він звертався вперше до вчителя, то послав йому наперед виготовленого в друкарні листа, з якого можна було бачити, що саме збирає і чим цікавиться вчений.

Для молодих учителів, які бралися за цю благородну справу, це був чудовий порадиш, написаний живою, дохідливою мовою. Ось цей лист:

«Вельмишановний колего!

Для складання українського словника справжньої народної мови, над яким, між іншим, працюю десятки літ, мені потрібні всі слова, характерні взагалі для української лексики, а надто матеріал з народного гумору, фантазії та побуту: оригінальні прізвиська (як дражнять по-вуличному), назви з сільськогосподарської економіки та технології, назви трав та ліків, слова, що висловлюють чоловічу та жіночу грубість, любов, кохання та інше, мало-вживані слова до хатнього убору, приладдя та знаряддя; народна гігієна і все інше, що стосується до людської словотворчості.

Зарані, сподіваючись на вашу ласкавість, дякую і прошу весь цей матеріал посилати на адресу: м. Дніпропетровськ, Крайовий музей, Жовтнева площа, 2, професорові Д. І. Яворницькому»⁸¹.

Широко залучав Дмитро Іванович до цієї роботи і своїх студентів.

— Слухайте, голубчики, — звертався він до них перед канікулами. — От ви зараз роз'їдетесь по всій Україні, ви побачите добрих старих людей, які знають різні прислів'я, приказки, приповідки, пісні. Записуйте ці скарби народні, а як повернетесь у Дніпропетровськ — занесіть свої записи до мене. Дуже буду вам вдячний.

А студентів було ж багато, і з різних областей республіки — це було невичерпне джерело.

Найактивнішим його кореспондентом був учитель з Томаківки Микола Костянтинівич Сергійв, з яким у вченого склалась щира й тепла дружба.

Літо 1928 року. Будівництво Дніпрогесу в повному розпалі. Археологам не можна гаяти часу. Їм треба якнайшвидше дослідити острови та узбережжя Дніпра, що будуть затоплені. До Кічкаса виїхала археологічна експедиція Академії наук УРСР. Голова експедиції — академік Яворницький. Йому доручено скомплектувати експедицію і провести всебічні археологічні розкопки в тих місцях, де він десятки разів ходив за своє життя. До цієї експедиції Дмитро Іванович запрошує і вчителя М. К. Сергійва.

Але Сергійв через тяжку хворобу не зміг виїхати до Кічкаса й узяти участь в археологічній експедиції. Тому Яворницький порадив йому збирати етнографічний матеріал, яким був згодом дуже задоволений.

Надсилаючи зібраний етнографічний матеріал, М. Сергійв просив професора розібратися в ньому — одібрати краще, варте того, щоб його десь можна було використати.

Інколи Яворницький і сам не міг розібратися в надісланому матеріалі й, не соромлячись, просив допомоги. Отак в одному листі вчений просить пояснити, що означають слова «попряхи» та «супрядок».

Сергійв одразу ж відповів:

«Попряхи — дівки чи молодіці, що збираються в родичів чи сусідів прясти. Супрядок у Томаківці зараз немає, лишилося щось схоже на досвітки, тільки дівчата приходять туди без роботи, погуляти з парубками. Жінок і чоловіків там немає»⁸².

Згодом М. Сергійв за клопотанням Яворницького був призначений уповноваженим у Томаківському районі по охороні пам'яток матеріальної культури.

СИЛА ВЕСЕЛОГО СЛОВА

Вісімдесятивосьмирічний дідусь Володимир Юліанович Корчинський, який живе тепер у Нижньодніпровську, був свого часу в близьких стосунках з Яворницьким. Учений часто запрошував Володимира Юліановича до себе, показував йому свої нові археологічні чи мистецькі надбання, інколи поринав у спогади.

Під час одної такої бесіди Яворницький розповів Корчинському, як йому довелося свого часу виривати в земстві гроші для музею.

Це було років п'ятдесят тому. Біля краєзнавчого музею ім. Поля зяла глибока яма. Часто траплялося, що на тому місці або санки занесе, або коням ноги поламає, або візника покалічить. Та й музеєві була морока з тою ямою.

Щоб позбутися тих прикростей, Дмитро Іванович вирішив піти в земську управу й випросити грошей, бо, крім ями, треба ж було й музею ремонтувати. Та хоч як переконував Дмитро Іванович земців, хоч як благав, а земське начальство таких грошей не давало. Тоді Яворницький вирішив вплинути на них іншим способом. Зайшов до земської управи вдруге й повів розмову не про гроші, а про всякі веселі бувальщини.

Земці знали, що Дмитро Іванович — митець оповідати цікаве, вони мерщій відсунули подалі свої справи, поклали пера й слухають.

→ Часів Миколи І був такий цікавий випадок, — почав Яворницький. У даря відбувся прийом міністрів. От зайшов до нього міністр фінансів і каже між іншим: «Чи знаєте, ваша величність, що в нас, у Петербурзі, є артист Каратигін⁸³, який дуже вдало копіює вас?»

— Невже?

— Як рано? Та хіба ж можна ночувати на Дніпрі, бути біля Самари й проспати такий чарівний ранок? Я ж заради цього й приїхав сюди.

— Це добре! Я теж люблю раненько вставати, щоб рибку половити.

— Ну і як, ловиться?

— Он дивіться у човні, дещо впіймав.

— О, добра рибка: тут бачу краснопірку, плотву й судачка. На юшку вже вистачить, — усміхаючись, сказав Дмитро Іванович.

Потім професор присів біля рибалки й довго розповідав йому, які риби водяться в Самарі й Дніпрі, які їхні звички та хитрощі, радив, у яких місцях і яку саме та чим треба ловити рибу. Мацегора дякував йому за поради. Він і сам добре розбирався в рибальському ділі, але поради вченого вислухав уважно.

— Вчора, Дмитре Івановичу, ви розповідали про останній похід турків, а татарва була тут, на Самарі? — спитав Мацегора.

— Була. От слухайте, що я вам розкажу. Самара та її привілля були здавна улюбленим місцем запорозьких козаків. Ще 1654 року, коли посланці гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича домовлялися про воз'єднання України з Москвою, то вони ставили умову: «Чтобы государь пожаловал, велел козакам тем всем (тобто Самарою з її угіддями) владеть по-прежнему».

Отже, не дивно, що на місцевість по річці Самарі часто насакавали татари. Отак року 1660 татари наскочили на Україну, захопили там багато ясиру, полонили московського воеводу Василя Борисовича Шереметьєва і з України кинулися до запорозької Самарської паланки, але коло гирла Самари на них несподівано напав кошовий отаман Іван Сірко, розбив їх вщент і всіх бранців-полонених пустив на волю. І тепер ще літні діди кажуть: «Тут, на лівому боці Самари, коло самого гирла її, в кучугурах, трупу того людського та конячих кісток валялося видимо-невидимо, а кров запеклась на чверть аршина»⁸⁴.

З того часу рибалка Мацегора не раз зустрічався з Дмитром Івановичем на узбережжі Самари, на Дніпрі, а іноді й у садибі професора, бо жив близько та й охота була поговорити з цим щирим чоловіком.

У ХРАМІ КУЛЬТУРИ

Кожного ранку о десятій годині Дмитро Іванович з'являвся в музеї. Від свого будинку до музею він завжди йшов одною дорогою — повз собор, через майдан Жовтневої революції. Цей майдан тепер став розкішним парком, а раніше він був майже голісінький — без дерев і квітів, тільки де-не-де острівцями росла на ньому травичка.

Цю дорогу в Дніпропетровську так і називали: дорога Дмитра Івановича. Вже зранку діди-сторожі Федір Іванович Білий або Олімпій Андрійович

Щукін чекали його біля входу, щоб вчасно відчинити двері й першими вклонитися своєму директорові. Робилося це з щирої поваги й приязні до вченого.

Ступивши до дверей, Дмитро Іванович знімав свого капелюха з широкими крисами, тепло вітався, заходив до кабінету, вішав пальто й ставив у куток ціпок. Після цього обходив експонатів, директор проходив через усі ляючись до вітрин, до знайомих експонатів, директор проходив через усі кімнати музею. Оглядаючи господарським оком кожен закуток, він робив зауваження, давав співробітникам поради — де саме і як краще виставити новий експонат; тут же й когось підбадьорить, того похвалить, кине на ходу живу репліку, а потім, задоволений, повертається до свого кабінету.

З його кабінету часто можна було чути гучний сміх. Це Дмитро Іванович комусь розповідає щось цікаве й дотепне.

Одного разу, обходячи музей, Дмитро Іванович помітив, що якісь два молодики ходять по музею в шапках. Він підійшов до них і ввічливо сказав:

— Зніміть, молоді люди, шапки.

Але юнаки невдоволено глянули на старого, очевидно, сприйнявши його зауваження за образу.

— Що ми — в церкві, чи що! — забурчали вони.

— Ні, не в церкві, а в храмі культури. А де вище за церкву. Тут зберігається те, що створив наш народ протягом багатьох віків. Тут — історія, хлопці, а перед нею і шапку не соромно скинути.

Та де не вплинуло: зухвальці не зняли-таки шапок! Дмитро Іванович повернувся до кабінету розгніваний, руки в нього тремтіли.

— Що з вами, чому ви так схвилювані? — спитали його.

— Та як же мені не хвилюватися, коли там якісь два нахаби зайшли в музей у шапках і не хочуть їх зняти. Що це таке? Як можна?

Ми підійшли до тих зарозумілих молодиків і сказали їм, що з ними розмовляв директор музею академік Яворницький і що його дуже образило їхнє зухвальство.

Після цієї розмови хлопці зняли шапки, а потім поговорили між собою, зайшли до кабінету директора.

— Вибачте нам, професоре, ми справді недобре вчинили.

— Гарзд! А скажіть мені — відкіля ж ви?

— Ми самі з села, нещодавно влаштувалися працювати в прокатний цех заводу імені Петровського.

— А знаєте, що сказав про музей Григорій Іванович Петровський, ім'ям якого зветься ваш завод?

— Ні, не знаємо, не чули.

— Він, як був у музеї, сказав мені: «Привчайте, Дмитре Івановичу, нашу молодь до культури. Музей — це скарб, велике надбання людства. Тому з великою пошаною треба ставитися до пам'яток культури минулого...» Отже, поважайте себе та й мене, старого, не ображайте. Я ж вам дав розумну по-

раду, а ви грубо, безтактно відхилили її та ще й поглузували з мене, старої людини.

Хлопці, почувачи себе винними, ще раз попросили вибачити їх, подякували й розніродалися з професором.

Після цього випадку Дмитро Іванович наказав написати великими літерами оголошення: «Знімайте шапки».

Але звичай цей і без оголошення увійшов у традицію.

ПУТІВКА В ЖИТТЯ

Коли Сашко ще вчився в семирічці, його мати згадала якось добрим словом музей. З того часу не покидала його думка побувати в музеї й побачити на власні очі всю ту старовину, що зберігалася там. Хотілось глянути й на збирача музейного добра Дмитра Івановича Яворницького, про якого не раз шанобливо казала мати.

Мандруючи на острові Хортиці, Сашко випадково знайшов орнаментованій горщик, шило та кремінне вістря. Цю знахідку він показав своїй матері.

— От якби побачив професор Яворницький, який би він був радий! — весело усміхаючись, сказала мати.

Сашко зразу ж увив собі радісне обличчя вченого. Йому кортіло зробити щось приємне для цієї людини. І він надумав написати до нього листа, а за одним разом спитати, чи немає де поблизу археологічного інституту, куди б можна поступити вчитися.

Дмитро Іванович не забарився з відповіддю юнакові:

«Ні в колишньому Катеринославі, ні в теперішньому Дніпропетровську ніколи не було та й зараз нема археологічного інституту. Археологічний інститут був лише в одному Петербурзі, теперішньому Ленінграді.

У вас під боком, а саме на острові Хортиці, вже є відомий археолог — Петро Іванович Смоличів, який мешкає десь на лівому боці Дніпра, супроти Кічкаса. Ви до нього, якщо хочете, зверніться, і він вам дасть добру пораду.

Ті невеличкі археологічні знахідки — горщики та кремінне знаряддя — подаруйте або Дніпропетровському музею, або вашому місцевому, аби тільки ваші знахідки десь не загубилися.

Оце все, що я можу сказати вам.

3/Х 1934

Академік Дм. Ів. Яворницький».

Цей лист ще більше заохотив юнака поїхати в музей і побачити вченого. Восени 1934 року здійснилася ця мрія. Шістнадцятирічний хлопець разом з своєю матір'ю вирушив з хутора Петрополя, Ново-Хортицького району, до Запоріжжя і пароплавом прибув до Дніпропетровська. Мати ще зранку

повела сина в музей. Юнака цікавили насамперед археологічні знахідки. До них його й потягло, мов залізо до магніту.

З великою увагою і захопленням він розглядав кожну кісточку, черепок, вістря. Двічі підходила мати до Сашка, сіпала його за рукав і шепотіла на вухо:

— Синку, час-бо й кінчати! Вже скоро музей будуть замикати, а ти ніяк не відірвешся від вітрин.

— Я ще трошки, мамо, ще одну-дві хвилини — і зразу ж вийду! — благав Сашко свою матір.

Почувся дзвінок. Сивенький сторож оголосив:

— Громадяни! Музей зачиняється, кінчайте огляд!

Після цих слів Сашко з жалем залишив музей і вийшов надвір, де його давно вже чекала мати.

Другого дня тільки-но відчинили музей, Сашко вже біля дверей. Купив квитка і зразу ж попрямував до етнографічного відділу. І в цьому відділі він пробув майже весь день.

Оглядаючи музей, юнак дуже хотів побачити Дмитра Івановича, про якого чув стільки хорошого, і, коли кінчив оглядати експонати, спитав одного службовця:

— Скажіть, будь ласка, де ж Дмитро Іванович? Чому його не видно в музеї?

— А навіщо він тобі?

— Я хотів його побачити й поговорити з ним.

— Дмитро Іванович дуже рідко буває в музеї: він уже не працює тут, — відповів йому сторож.

— Я приїжджий, порадьте мені, де його можна побачити?

— Тільки дома, хлопче; піди до нього — він там і прийме тебе.

Сашко довідався адресу й подався до парку імені Шевченка, де жив Дмитро Іванович. Хвилюючись, підійшов хлопець до воріт і смикнув за мотузочку. Задзвонив дзвоник, загавкав собака Дружок, а за хвилину двері відчинила молода домробітниця.

— Що тобі?

— Хочу до професора.

Домробітниця провела хлопця до кабінету вченого. Назустріч вийшов білий як сніг дідусь у синіх окулярах. З-під окулярів на гостя глянули глибокі, ласкаві, розумні очі.

— Що ти, хлопчику, хочеш? Мабуть, на козаків прийшов подивитися? — спитав Дмитро Іванович.

— Дуже хочу! — сказав Сашко.

— Тоді заходь сюди, будемо знайомитися.

На освітленій сонцем стіні хлопець побачив Тараса Бульбу з синами. Баскі коні під ними потопали у високій степовій траві. За широкими поясами стриміли пістолі, а збоку виблискували шаблі з руків'ями, оздобленими самоцвітами.

До Дмитра Івановича часто забігали хлопчики подивитись на Тараса Бульбу. Він охоче впускав їх у будинок і швидко знаходив з ними спільну мову. Тому й цього разу впустив до себе незнайомого хлопця. А коли Сашко сказав доброму дідусеві, що йому вже час іти, бо чекає мати, треба збиратися в дорогу, Дмитро Іванович подікався:

— А відкіля ж ти, молодий козаче, прибув сюди?

— Я приїхав із Запоріжжя. Моє прізвище Олександр Бодянський.

— Чекай, хлопче, пригадую! Чи не ти писав до мене листа?

— Я. Тоді я писав про свої знахідки й цікавився, як можна стати археологом.

— Пригадую. Я дав тобі відповідь і, здається, порадив, що робити далі.

— Дякую. Листа вашого я одержав. Але я хотів побачити вас та почути ваш голос.

— Он як! Тоді ласкаво прошу до мого дому. Ким же ти хочеш бути, до чого в тебе є нахил, чого прагне твоя душа?

— Ще й сам добре не знаю. Але дуже люблю історію, цікавлюся старовиною.

В робочому кабінеті, розмовляючи з хлопцем, Дмитро Іванович відчув, що з цього юнака може бути археолог, але треба його повчити, познайомити з цією справою. І він розповів хлопцеві про археологічні розкопки, про те, що багато років працює над українським словником, над збиранням пісень, казок, прислів'їв, музейних речей.

— Ось бачиш, Сашку, які стоси стоять, — показав він рукою на купи охайно складеного паперу.

— А що то?

— Скарби народні! Тут сорок тисяч карток: на кожне слово — картка. Отож і тебе, Сашку, прошу — почувеш де хороше слово, не обходь його — запиши: де почув, од кого почув, що те слово означає, а потім — у конверт і шли до мене, а я до словника запишу. Признаюся тобі по секрету: дуже шкодую, що мало працював на цій ниві, що не віддав себе всього на розшуки цих скарбів.

Серйозна розмова подобалася хлопцеві. Він узяв кілька карток, уважно прочитав їх і зрозумів, чого хоче від нього вчений.

З того часу О. В. Бодянський став кореспондентом Яворницького, часто листувався, радився з ним і поглиблював свої знання з археології. До душі вченому припав Сашко!

Через два роки Бодянський знову завітав до музею, познайомився з новими знахідками археологічної експедиції, а потім провідав Дмитра Івановича в його будинку. Молодого археолога цікавила література з археології, і подарував йому чимало Дмитро Іванович з своєї бібліотеки.

Якось поїхав О. В. Бодянський у Запоріжжя і там купив у букініста купу старих журналів «Всесвіт». В одному з них він побачив невеличку

статтю й фото археологічної експедиції, яка під керівництвом академіка Яворницького працювала на Дніпрогесі.

— Я з радощів поділював це фото і всіх археологів на чолі з Дмитром Івановичем, бо любив і просто обожнював те діло, якому присвятили себе археологи, — згадував Бодянський. — Для мене було досить одного магічного слова такого знавця археології, як Дмитро Іванович, і я готовий був бігти за десятки кілометрів, щоб подивитися розкопки.

Замолоду, як це часто трапляється з багатьма, Бодянський пробував свої сили у віршуванні, хоч не покидав захоплюватися і археологією. Він звернувся листом до Дмитра Івановича, в якому просив указати йому дорогу до села Капулівки, де стоїть могила Сірка, а за одним заходом поклав у конверт свої вірші, щоб їх оцінив Дмитро Іванович. Невдовзі він одержав од Яворницького такого листа:

«Якщо хочете, дорогий синашу, дістатися до Капулівки, то їдьте до Нікополя, до станції Чортомлицької. Від Чортомлицької станції пішки до Капулівки, з Капулівки каюком по річці Підпильній чотири версти до села Покровського, а можна й пішки понад берегом Підпильної. Оде вам і все. Дуже жалью, що ви, будучи в Дніпропетровську, не передали костьяного шила комунібудь із тих, хто залишився в моєму будинку тоді, як мене не було дома. Про вашу поезію скажу вам, що убитку не буде ніякого, коли ви не будете писати віршів. Працюйте більше по науці, то буде корисніш.

З щирою та правдивою до вас любов'ю

Ваш Д. Яворницький».

22/ВНІ 1938

Лист Дмитра Івановича показав юнакові правильний шлях у житті. Бодянський облишив віршування, а присвятив себе археології і став завзятим ентузіастом свого діла в Інституті археології АН УРСР.

Хоч Дмитро Іванович уже й відійшов од музею, але не поривав зв'язку з археологами, листувався з ними, давав цінні поради, хвилювався за їхню роботу й тішився з їхніх успіхів.

Одного разу він почув, що почали розробляти кодацькі кар'єри, де чимало лишилося недосліджених місць. Він просить молодого археолога Бодянського заглянути туди, розпитати робітників, чи не знаходили там чого-небудь із старовинних речей.

Через два тижні прибув туди Бодянський, а звіти просто до Дмитра Івановича.

— Ось вам, Дмитре Івановичу, подарунок із Січі.

— Що там таке?

— Запорозька люлька!

Дмитро Іванович враз ожив, повеселішав і радісно прийняв цю дорогу для нього знахідку.

— Ти, Шурко, на п'ять років мені життя додав. Від усього серця дякую

тобі, козаче! Бачу, що з тебе буде путящий археолог! За Старим Кодаком багато дечого можна знайти.

Дмитро Іванович не помилився в своїх здогадках. Про це свідчить цей його лист до Бодяньського:

«Любий і дорогий мій співробітнику!

Я довго не відповідав на вашого останнього листа через те, що кілька днів прохворів і тільки оце трохи почув себе краще і пишу. Дуже, дуже жалкую, що всі археологічні знахідки, які бачили коло Старого Кодака, не попали до ваших власних рук, особливо запорозький пояс. А ще більше жалкую, що не можу вас пристроїти службовцем в музей. Вашого листа про дорогоцінні знахідки в Старому Кодаці робітниками я віддам кореспондентові газети «Звезда» і, якщо він буде надрукований, надішлю вам.

Із вашого листа бачу, що ви вже в Запоріжжі, а що ж ви там поробляете? Може, й там знаходять які древності? Напишіть.

Гаряче дякую Вам за Ваші дорогі звістки.

17/І 1939

Ваш *Д. Яворницький*⁸⁵.

1940 року, за кілька днів до смерті Дмитра Івановича, Бодяньський провідав свого вчителя й наставника. Дмитро Іванович був тяжко хворий.

Наступного дня йому трохи полегшало. Він був спокійний і в добрій пам'яті. Піднявшись з крісла, Дмитро Іванович дістав з-за шафи свого супутника — клевець — і сказав:

— Оце тобі, Шуро! Візьми цей клевець. Я з ним обходив усю Україну, розкопав сотні могил. Нехай щастить тобі з ним!

— Велике спасибі, любий Дмитре Івановичу!

Бодяньський обійняв і поділював Дмитра Івановича.

— Прощай, Шуро, може, вже більше й не побачимося на цьому світі. Це була остання розмова з Бодяньським. За кілька днів Дмитра Івановича не стало.

Велику любов до науки, до археології та етнографії прищепив Бодяньському Дмитро Іванович — людина правдивої і великої душі.

БУЛО, СЯДЕМО З НИМ...

Під час Великої Вітчизняної війни частину музейних експонатів було вивезено в глибокий тил країни, а більшість залишилася в тимчасово окупованому місті. Не раз на них зазіхали окупанти. Музейні скарби врятували тоді від фашистського пограбування троє: сорокап'ятилітній сторож музею Михайло Якович Білий, його дружина Ярина Наумівна та прибиральниця Параска Кузьмівна Дузь.

Під загрозою смерті вони ховали експонати в підземеллях музею і в своїх

Сторож музею *М. Я. Білий*.

знайомих. Після звільнення Дніпропетровська від окупантів цінні колекції знову були виставлені в музеї.

Михайло Якович Білий вартує музей понад тридцять років. З Дмитром Івановичем він працював понад дванадцять років.

— Від небіжчика, — згадує Михайло Якович, — я багато дечого дізнався про ті експонати, що лежать у музейних вітринах. Як тільки побачу, було, що він проводить екскурсію, стаю до гурту, уважно прислухаюся до голосу Дмитра Івановича і багато чого запам'ятав. Усе це стало мені потім у великій пригоді. Інколи в музей заходить людина, дивиться на експонати, але, бачу, не все розуміє. Тоді я підійду до відвідувача та й спитаю:

— Мабуть, вам тут щось незрозуміло?

— Та дещо й неясно. Я вперше в музеї.

Михайло Якович бере тоді на себе роль екскурсовода, розповідає відвідувачеві так, як чув од самого Яворницького. За ці пояснення люди дякували Білому, а той згадував добрим словом свого вчителя.

Нелегко доводилося Дмитрові Івановичу збирати й зберігати музейні експонати. А якщо вже попала в музей якась річ, то звідти вирвати її було не легко.

— Доки я тут директором, жодна річ не пропаде, не загине!

Та коли йшла мова про те, щоб допомогти іншим музеям, він охоче при- ставав на це.

Якось зустрів Дмитра Івановича один відповідальний працівник і від-рекомендувався:

— Я з окрнаросвіти.

— Як ви сказали? Щось я не розумію цієї мови!

— Я інспектор окружного відділу народної освіти.

— Ага, тепер второпав, а то я вже про вас погано подумав. Так ви, значить, з вищої єпархії!

— З окрнаросвіти.

— Слухаю вас, голубе, що ж ви нам хороше скажете?

— Хотів спитати вас, Дмитре Івановичу, чи ви чули, що керівники художнього музею, який недавно засновано, порушують питання, щоб усі художні картини вилучити з вашого музею і передати їм.

— Що кажете, всі картини?..

Дмитро Іванович гмикнув, примружив очі й сказав:

— Зразу видно: курка не дурна — не од себе, а до себе горне!.. От що, всіх не дам, і не просить, а деякі — будь ласка. Нехай приходять — поділю-мося. Художньому музеєві треба допомогти.

Крайовий музей, коли ще ним керував Дмитро Іванович, відображав своїми експонатами в основному степову Україну. Щоб відвідувачі музею мали уявлення, яким був степ, Яворницький «переніс» частину Дикого поля часів Запорозької Січі на територію музею.

Коли стати обличчям до музею, то ліворуч, біля самого приміщення, ще й досі шумить густий та високий пір'ї, а з нього виглядають голови кам'яних баб. Узимку, як пройтися по цій полеглий траві, то здається, ніби ступаєш по величезній припорошеній снігом подушці.

— Дивіться, — показував екскурсантам Дмитро Іванович, — отакий дикий та неосяжний степ був колись на Україні. Ви його не бачили. Так гляньте на цей клапоть землі з пір'єм та кам'яними бабами і уявіть собі дикі простори степової України, де безліч пурхало всякої дичини, багато було всякого звіра. Тут не вистачає тільки козака в поході. Заїде запорожець у таку гущавину, тільки голова виглядає звідти. Ото була трава!..

Після того, як Дмитрові Івановичу довелося залишити музей, він часто навідувався ввечері до діда Білого, приносив йому вечерю — борщу або каші.

— Бери, Михайле, їж, бо ти, мабуть, голодний, а ці сухарики віддаси Жучкові. Де він?

— Спасибі, професоре, що не забуваєте, — дякував Михайло Якович. Вони довго просиджували біля музею, згадували колишні роки, події, розмовляли, як рівний з рівним.

— От що, Михайле, я хотів тобі сказати, — присунувся до сторожа Яворницький.

— Слухаю вас, кажіть.

— Чую, що покидають сили, слабію, напевне, вже близько смерті. Ох, роки, роки, що ви творите! Так ти, Михайле, запам'ятай моє прохання: як

помру, так отут мене, коло музею, на Дикому полі поховайте. Обсадить могилу квітами, посадить біля голови два явори, а на плиті зробить напис: «Тут лежить Яворницький». От і все. Не забудеш?

— Ні, не забуду цього, запам'ятаю. Коли прийде час, я скажу про це кому слід.

Далеко пізніш, у квітні 1964 року, коло могили Яворницького люди раптом побачили молоді деревця. Їх висадила невідома людина. Прийшла, попротала в сторожа лопату, викопала чотири ямки й посадила добути в розсаднику дубки.

— Хто ж ви такий будете? — зацікавився дід Білий.

— Я один із тих, — відповів незнайомий, — хто на все життя зберіг пам'ять про Дмитра Івановича. Прошу вас, діду, поливайте й доглядайте ці дубки. Нехай вони ростуть і нагадують про нашу вічну любов до цієї людини.

ЗАПОРОЗЬКИЙ ДУБ

У Верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорозький дуб, про який існує чимало переказів та легенд. Це один з найстаріших дубів на Україні: йому вже понад сім століть. Ще за Богдана Хмельницького цьому дубові було 400 років. Дуб-велетень витримав усі випробування часу, зберіг до глибокої старості свою силу й чудову красу. Могутня крона цього дуба складається з 18 великих гілок, периметр крони — 102 м. Її зелений тінистий намет має 43 метри в поперечнику і здалека скидається на цілий гай. Окоренок дуба на обмах утовшки 656 сантиметрів, діаметр стовбура 208 см, а висота дерева дорівнює 36 метрам.

Чому ж цей велетень живе ось уже сьомий вік і щовесни зеленіє? Старі діди, запорозькі нащадки, пояснюють це тим, що дуб виріс біля джерела (нині колодязя), яке щедро напоювало його коріння, давало йому силу й снагу. Пишний крислатий дуб привертає увагу багатьох мандрівників, які цікавляться пам'ятниками минулого. Людність міста Запоріжжя та Хортиці пишасться цим дубом і з великою любов'ю оберігає його.

Люди зв'язують життя цього дуба з історичним минулим нашого краю, зокрема з історією запорозького козацтва. Звідси й пішла назва «запорозький дуб», що закріпилася за ним ще здавна.

Охочі до вигадок люди запевняли, ніби саме під цим дубом запорожці разом із своїм кошовим отаманом Сіркою писали знаменитого листа турецькому султанові. Інші оповідали, що Богдан Хмельницький, ведучи запорожців у квітні 1648 року до Жовтих Вод, де він уперше переміг польських гусарів, зупинив військо на відпочинок біля кринички, що недалеко від цього дуба. Перед виступом у похід Хмельницький звернувся до козаків з промовою і закликав їх бути такими ж дужими й міцними в наступному бою з польськими панами, як цей дуб-велетень.

Не раз на дуб намірялися вороги з сокирою, щоб знищити його, та що-разу зазнавали невдачі. Ось що розповідає про це Ничипір Антонович Дейкун, сторож запорозького дуба.

Коли Махна 1919 року вигнали з Гуляйполя, він метнувся до Дніпра. Добравшись до залізниці, Махно взяв паровоз з вагонами й обладнав під бронепоезд. Та от біда: палива нема. Тоді він наказав рубати дерева й палити їх у паровозі. Дійшла черга й до дуба-велетня. З наказу самого Махна прибуло сюди шість його вояк з сокирами й заходилися рубати дуба. Зрубали вже п'ять гілляк, а потім облишили, пішли шукати великої пилки, щоб спалити самого дуба. Та про це почули місцеві люди, збіглися сюди й не дали махновцям знищити старовинне дерево.

І вдруге підійшла смерть до старого дуба, коли тут були німецько-фашистські окупанти. Розповідають люди, що коли Гітлер довідався про запорозький дуб-велетень, який символізує мужність, гордість і нездоланність українського народу, то дав наказ своїм головорізам зрубати дуба і в засушеному вигляді привезти його в Німеччину. Та не довелося гітлерівцям зрубати запорозького велетня, — їх самих так рубонули тут, що не один з них дав дуба.

Під цим дубом любив колись сидіти Дмитро Іванович Яворницький. Тут він розповідав Дейкунові про походи Богдана Хмельницького та про звияжні подвиги Івана Сірка.

Запорозький дуб і його охоронник Н. А. Дейкун.

Вперше Ничипір Антонович Дейкун, нині персональний пенсіонер, познайомився з Дмитром Івановичем 1930 року на будівництві Дніпрогесу. Працював тоді Дейкун на острові Хортиці, де будувалася зрошувальна мережа. Треба було знести дві могили. Перед тим як знести їх, вирішили запросити Дмитра Івановича й порадитися з ним.

Приїхав Дмитро Іванович, оглянув розпочате будівництво й сказав:

— От що, друзі мої, могили — історичні пам'ятки, руйнувати їх не можна.

— Ми, професоре, за те, щоб могили не зносити цілком, а лише частково використати їх для насипки греблі, — сказав керівник будівництва.

— А яку ж ви тут, на Хортиці, греблю будете? Адже Дніпрогес будуватися на місці Кічкаса? — спитав Яворницький.

— Цілком слушно! Дніпрогес — на Кічкасі, а на Хортиці ми будемо невелику греблю для зрошування першої зони поливу.

— Це інша річ! Тоді, хлопці, зробимо так: завтра я приїду з своїми археологами, зроблю розкопки, а потім можете зносити їх.

— Добре, спасибі! — подякували інженери.

Дід Дейкун оповідає:

— Хоч моя зустріч з Дмитром Івановичем була дуже давня, але про таких людей забути не можна. Це була людина великого розуму. Я не пригадую такого випадку, щоб він розгубився, не відповів на будь-яке запитання. Мова його проста і дохідлива. Навіть малообізнані з археологією та з історією України люди добре розуміли його, бо кожне слово глибоко западало їм у душу. Ото був чоловік! Він бачив не тільки те, що на поверхні землі, а знав і що лежить під землею.

Від Дмитра Івановича почув Дейкун і легенду про походження назви Кривий Ріг.

— Під час завоювання Криму визначився в боях один запорожець на прізвище Ріг. Йому в бою перебито обидві ноги, а хірургія тоді була ще поганенька, тож ноги після невдалої операції зрослися криво, і став козак Ріг кривоногий. Оселився він десь на теперішньому Криворіжжі, отож і пішла з тих часів назва Кривий Ріг.

З великим інтересом слухав Дейкун розповіді Дмитра Івановича про острів Хортицю, колиску Запорозької Січі.

Острів Хортиця має довжину 12 км, ширину 2,5 км. Величенька площа припадає на плавні та озера. Для козаків тут було добре місце робити засаду та ховатися в разі потреби від орди. Колись Хортиця була майже недоступна для татарви.

Цей острів — свідок великих історичних подій: він бачив Олега, що йшов воювати Царгород, повз острів рушав походом на болгар Святослав, а неподалеку від Хортиці, в степу, точилися криваві січі з печенігами. Тут народжувалася й мужніла бойова слава запорожців. Археологи виявили на острові 129 могил.

1780 року Хортиця дісталася фаворитові Катерини II князеві Потьомкіну, який через десять років заселив його німцями.

Здавна Хортиця приваблювала багатьох видатних людей. На ній були Тарас Шевченко, Рейн, Серов, Горький.

Коли у вересні 1843 року на острів завітав Шевченко, він був дуже вражений тим, що на землі, густо, политій козацькою кров'ю, тепер німець картопельку садить, він бачив, як руйнують пам'ятки славного минулого, розкопують чужі зажерливі люди самотні степові могили — «не своє шукають...». Усе це відбулося в його відомих творах.

Якось, сидючи під запорозьким дубом з Дейкуном, Дмитро Іванович спитав його:

— Де ж ви, діду Ничипоре, живете?

— Тут, біля дуба, й живу, сторожую його. Та це не вся моя робота. Мало не щодня балакаю ще з екскурсантами.

— Багато ж їх буває тут?

— Сила-силенна! Торік у травні приходило три з половиною тисячі чоловік з нашого краю та ще двадцять одна делегація з інших країн світу.

Ничипір Антонович розповів і про одну цікаву бесіду з українцями, що приїздили сюди з Канади. Один із них спитав діда Дейкуна:

— Скажіть, де тут можна побачити українця?

— А оде всі, що бачите, ото і є українці, — відповів дід.

— Ні, ви мені покажіть справжнього українця, — підкреслив канадець.

— Якщо ви хочете побачити українця в шапці, чумарці, широких штаних, на возі, який тягнуть сірі воли, то таких уже немає, перевелися. Всі вони з чумацьких возів пересіли на автомашини та мотоцикли, носять тепер інший одяг, не впізнаєте їх. Якщо ж ви хотіли побачити українця, який любить горілку, запіканку, вареники з сиром, галушки, то перед вами він стоїть — це я! Так, я справжній українець і душею і тілом. Люблю свій народ, свою землю й те, що на землі. У нас справді все перевернулося. Навіть пшениця, що летить сюди навесні з вирію, часом блудить, бо не пізнає землі, — так швидко все змінюється. Ось тут, де ми стоїмо з вами, колись були запорозькі очеретяні курені, а тепер гляньте: там заводи, а он Дніпрогес, що світить на всю Україну. Ми ж давно вже забули не то що про каганці, а й про газову лампу. Хіба ж погано?..

Канадець більше не питав нічого діда Дейкуна.

НАПУТНИЙ ТОСТ

Ніч. Надворі вже хуртовина, мороз химерно розмалював шибки гуртожитку. Студенти, кутаючись у байкові укривала, лягали спати. Один з них — Антін Юрченко — не вгавав:

— Хлопці, а знаєте, що я сьогодні чув?

— Ну, кажи вже, та будемо скоріше спати, бо холодно! — озвався другий.

— Чув я, що в історичному музеї є цікава людина — академік Яворницький. Всі, хто слухав його розповідь, страшенно захоплені. От би побачитися з ним!

Ця коротенька розмова перед сном запала в серце третьому студентові — Дмитрові Яким'юку. Він дав собі слово: будь-що послухати Яворницького. Та не одразу йому вдалося це зробити: двічі ходив до музею і щоразу — невдача: академік то хворів, а то поїхав до Києва на сесію Академії наук. Коли пішов утретє, побачив літнього чоловіка, що вів за собою групу екскурсантів і щось казав їм. Він одразу догадався, що це Яворницький, і прилучився до гурту.

Жвава, образна мова, пересипана всякими сміховинними історіями, зачарувала юнака. Йому дуже хотілося поговорити, ближче познайомитися з ученим, але в музеї він не намілювався підійти до нього. Після цього часто заходив до музею, і якщо дізнавався, що Яворницький там, Яким'юк одразу ж ставав у групу відвідувачів, яких так само, як і його, вабило послухати розумного й веселого оповідача.

Напровесні того ж року Дмитро Яким'юк з своїм другом студентом Юрченком повертався з парку ім. Шевченка до свого гуртожитку. Сонце вже сідало. Вони проходили повз будинок Яворницького. Глядь, аж на ганку сидить біловусий, в синіх окулярах та капелюсі Яворницький. На його колінах дримав сірий кіт. «Отут, — подумали студенти, — ми й познайомимся!» Проїшли біля ганку раз, вдруге. Спостережливий професор це одразу помітив.

— Що це ви, хлопці, тут роздивляєтесь? Ану, підійдіть-но сюди ближче! — лагідно звернувся до них учений.

Студенти радісно підійшли й призналися, що вони вже з ним трохи знайомі, бо кілька разів бачили його в музеї.

— А хто ж ви такі будете?

— Ми, Дмитре Івановичу, студенти медици, вчимося на третьому курсі інституту.

— Відкіля ж ви родом? Хто ваші батьки?

Розмова зав'язалася на цілу годину. Сонце вже сіло, стало смеркатися. Професор підвівся з стільчика, збираючись йти в кімнату.

— Ну, хлопці, ходімте зі мною чайку поп'ємо. Ви ж, мабуть, голодні?

Юнаки охоче прийняли запрошення. Зайшли вони до приймальні — і роти пороззявляли. На них, ледь примруживши очі, усміхаючись, дивився веселий запорожець з люлькою в зубах. Цю картину намалював Микола Струнников на старовинній українській скрині. Хлопцям здавалося, начеб вони справді потрапили на Січ: он у вихорі танцюють козаки, трохи далі, під столітнім дубом, кобзар грає, а ось на баскому коні запорожець з списом і рушницею за плечима пильно вдивляється в далечинь, щоб не пропустити ворога на рідну землю.

Прибулих шанобливо зустріла дружина професора. Вона вже звикла до несподіваних гостей, яких будь-коли може привести щиродушний господар.

— Приймай гостей, Серафимо Дмитрівно! До нас завітали медики!

Зайшли до їдальні. Дмитро Іванович сів на своєму місці, на стіл подано чай з конфітурою та смачні пиріжки з рисом.

— Наїдайтеся, хлопці, не соромтеся. Я знаю студентське життя. Не раз і в мене кавчав порожній шлунок!..

Спочатку хлопці відмовлялись, а потім посміливішали й нумо пригощатися з таким апетитом, що через п'ять хвилин на тарілці жодного пиріжка не стало.

— Спасибі, Дмитре Івановичу, за вашу ласку й гостинність, ми такого харчу в своїй їдальні не бачили.

Після вечері Дмитро Іванович запросив студентів до свого кабінету і з жартами та приповідками розповів їм про свої бувальці між панами й простими людьми.

Студенти від його оповідань так сміялися, що аж кіт насторожився.

— Це я так, хлопці, для розваги. А взагалі хочу сказати вам ось що. Наш народ і наш край мають хороше й славне минуле. Ми маємо право ним пишатися. Але цього мало. Нам з вами треба добре й старанно вивчати сиву давнину. Повірте мені, все це пригодиться для того, щоб молоде покоління вміло цінувати надбання наших предків. І коли ви будете знати минуле, то знайдете шлях і до прекрасного майбутнього.

Прощаючись, Дмитро Іванович просив студентів, яких він уже встиг полюбити, навідуватися до нього, не забувати стежки до його хати.

Хлопцям кортіло ще зайти, та якось незручно було без діла турбувати вченого. От Дмитрусь і придумав. Заходячи до Яворницького, він попросив дати йому лопати. З своїм товаришем вони перекопали в садку землю, розпушили грядки на квіти, потім узяли пилку й позрізали сушняк, зняли гусінь з фруктових дерев. Дмитро Іванович увесь час допомагав їм і був вдячний за добру послугу.

Серед нових своїх знайомих Яворницькому найбільш подобався допитливий і смирний Дмитрусь. Одного разу професор сидів з ним на веранді за склянкою чаю. Раптом він спитав Яким'юка:

— Розкажіть, Дмитрусю, як ви там живете в гуртожитку?

— Та нічого, жити можна. Правда, трохи тіснувато, та що вдієш.

Дмитро Іванович подумав-подумав, а тоді й каже йому:

— А знаєте що, Дмитрусю, переходьте до мене, будете жити в мезоніні, на другому поверсі. Там є невеличка кімната, ліжко, стіл, а двері відчиняються просто до парку Шевченка; перед вами — чудовий краєвид...

Від цієї спокусливої пропозиції Дмитрусь не міг відмовитись. Він погодився, перейшов і жив там два роки, аж поки закінчив медінститут.

По кілька разів бачилися вони протягом дня. А ввечері Яворницький запрошував свого вихованця до кабінету, щоб удвох почитати свіжі газети,

листи та журнали. Справа в тому, що після операції катаракти Дмитрові Івановичу було важко читати. Йому була потрібна допомога.

— Дмитрусю, читайте мені, будь ласка, спершу заголовки статей, а потім я скажу, яку статтю прочитати, — просив академік.

Більше доводилося читати статті про міжнародне становище, про науку.

Сумувати Дмитрусеві на новій квартирі не доводилося: в його розпорядженні була величезна й рідкісна бібліотека. Він брав у свого шефа гори книжок і читав їх за поєм.

— Яка ж вам, Дмитрусю, найбільше сподобалася книжка? — якось спитав професор.

— «Дніпрові пороги».

— Що ж ви там знайшли цікавого?

— Мова! Жива, барвиста, народна мова! Ну, чому б не писати такою мовою нашим письменникам?

Дмитро Іванович пройшовся вздовж свого кабінету, підійшов до Дмитруся, ласкаво глянув йому в вічі й сказав:

— Я і російську мову знаю не гірше, як свою українську. Але цю книжку я тільки за часів радянської влади написав українською мовою. За царату мені не дозволяли писати про запорожців рідною мовою. Тому історію запорозьких козаків я написав російською мовою. Як це було образливо. Я навіть про це скаржився Льву Миколайовичу Толстому і просив, щоб він поклопотався в міністерстві, сказав би за нас своє ваговите слово. А «Дніпрові пороги» я писав, коли вже були розкуті і серце й душа моя. Тому, напевне, вона й сподобалася вам!

За «Дніпрові пороги», як розповідав Дмитро Іванович, йому 1930 року присуджено на Всесвітній виставі книжок другу премію — 16 тисяч карбованців. Частина йому видали готівкою, — а більшість — торгсінівськими талонами, за які він міг тоді купити собі будь-що.

Пізніше стало відомо, що готівку Дмитро Іванович витратив на придбання музейних експонатів. Він роздавав гроші кобзарям, учителям, бідним селянам, убогим студентам, часто — нема де правди діти — на досаду своїй жінці.

Не раз доводилося спостерігати, з якою шанобою Яворницький ставився до молодих людей. Він знаходив спільну мову з тими, хто був набагато молодший від нього, приваблював до себе щирим словом, своєю теплотою, розумними порадами.

Лікар Яким'юк згадає академіка Яворницького як людину, що збагатила його духовно, допомогла стати справжнім медиком.

— Професор Яворницький на все життя прищепив мені любов до медицини, до людей, до праці. Коли я бачу хворого, який боязко заходить до лікарського кабінету, я зразу ж згадую Дмитра Івановича. Згадую і думаю, як би він повісився, щоб ця людина вийшла з мого кабінету радісна, вдячна, цілком задоволена моєю допомогою?

Яворницький умів заглянути в людську душу, він добре знав і швидко розбирався в людях. А це чи не найголовніше для тих, які віддають себе служінню народові!

— От ви, Дмитрусю, незабаром станете лікарем. А чи знаєте ви, що це таке? Ні, ви ще не уявляєте цього. А я скажу: лікар — це людина, якій трудящі довіряють найдорожче в світі — своє здоров'я, відкривають перед ним усе своє інтимне, потаємне, іноді довіряють те, чого вони не скажуть навіть батькові й матері. Яка ж це честь і шана лікареві! Цим треба пишатися, цим треба дорожити! Лікар не тільки вислухує биття людського серця, він вивчає душу людини — її психіку, її характер, її риси. Тому людина — перший помічник лікаря, але це тоді, коли ви знайдете ключ до людського серця. Он як, голубе! Не пошкодить вам, як ви будете вивчати недуги, прислухатись разом і до мови, і до мислення людини — все це пригодиться для науки.

Слухав його юнак і радів, що живе у великого вченого, проймався глибокою повагою до того, чий розумні поради були для нього найкращою школою.

У вільну хвилину Яворницький частував свого вихованця спогадами з свого життя.

— Хочете, Дмитрусю, я вам розповім одну пригоду, яка сталася під час розкопів могили?

— З радістю послухаю, розкажіть.

— Це було так. Приїхав я до колишнього землевласника Бродського, що жив біля станції Єрастівка, і добився в нього дозволу розкопати на його степах три могили. Вийшов ввечері оглянути одну могилу, щоб вранці почати розкопки. Походив там, оглянув усе як слід і пішов собі на квартиру. Про мій приїзд дізналося два п'янички, бо пішла чутка, що приїхав Яворницький і буде викопувати скарби з могили. Тоді вони сиділи в кущах і помітили ту могилу, яку я оглянув. Настала ніч. Вони взяли лопати і гайда шукати скарб. Розрили могилу, а воно щось як фо-ор-кне! Копачі й отетерили! Сидять у могилі ні живі ні мертві. Вони так перелякалися, що нерухомо просиділи до самого ранку. А як стало світати, один з сміливіших навшипиньках піднявся й глянув з могили. І що ж? Опріч гнідої кобили, нікого біля могили не було. Вона паслася біля могили і час від часу форкала, чим і нагнала холоду шукачам скарбів. Он як буває, синку!..

1936 року, коли Дмитро Яким'юк закінчив медінститут, Яворницький організував на його честь домашній бенкет.

— Приведіть, Дмитрусю, з собою своїх друзів і приятелів, кличте сюди кого завгодно. Ми вам улаштуємо домашні проводи.

Яким'юк привів трьох молодих лікарів. Для них Дмитро Іванович звелів купити пива, вина, поріаки. Молодим медикам добре запам'ятався тост Яворницького.

— Майте на увазі, хлопці, хоч у вашій кишені вже й лежить диплом лікаря, але ви ще не лікарі. Ви ними станете тоді, коли з головою заглибитесь в життя. Чому? Тому, що ваша наука в інституті — це тільки канва,

а візерунок на ній ви будете вишивати все своє життя. Отож ідіть на свою трудову ниву і працюйте за покликом душі, працюйте доти, доки буде битися серце у ваших грудях. Стояти на варті здоров'я людей — святе діло, про це ніколи не забувайте. У всякому ділі є головне — любов до своєї професії. Отож віддайте їй усе: свій розум, своє серце, свою любов, свої знання! Будьте скромні й доступні для простих людей — це вам принесе честь, славу й пошану...

За ці теплі й сердечні слова Дмитрусь широко подякував і сказав, що напутнє слово професора вони пам'ятатимуть усе своє життя.

Не обійшлося на бенкеті й без курйозу. На столі лежав оселедець з маслинами. Вчорашні студенти з'їли оселедця зразу ж, а маслини залишили цілими, бо вважали їх за бутяфорію.

Дмитро Іванович помітив це:

— У вас, хлопці, бачу, смак ще не зіпсований!

Ця жартівлива репліка викликала загальний сміх за столом. Хлопці виправили свою помилку. Вже за другим тостом вони впоралися з маслинами.

— Ну, синку, — звернувся господар до Дмитруся, — прощаємося!

Обидва обнялися розчулені й поцілувалися. Це прощання в них було останнє.

Другого дня Яким'юк повинен був виїхати в Сімферополь відбувати службу в Червоній Армії. Яворницький сказав йому:

— Нехай не лякає вас, Дмитрусю, служба в армії. То раніше, за царя, двадцять п'ять років служили, а тепер там довго не дають хліб їсти. Отож незабаром і дома будете.

Потім Яворницький вийшов з ідальні й попрямував до свого кабінету.

— От що, синку, в Сімферополі живе й працює мій давній побратим — академік Микола Семенович Самокиш. Я напишу йому невеличку цидулку.

Дмитро Іванович сів за стіл, і його перо повільно вивело на білому аркуші:

«Вельмишановний Миколо Семеновичу!

До вашого краю їде на службу в Червоній Армії молодий лікар Д. І. Яким'юк. Це хороший козарюга, якого я добре знаю, бо жив у мене два роки.

Дуже прошу вас, дорогий Миколо Семеновичу, пригостіть його, як свою дитину. З ним вам буде не сумно: він — веселун, добре співає українських пісень. А я знаю, що ви це любите. Покажіть йому шедеври свого пензля. Буду широко вдячний. На все добре.

Ваш назавжди Д. Яворницький».

Липень, 1936 р.

Листування з своїм вихованцем Яворницький не припиняв до самої хвороби, яка знесилила його і звалила в ліжку.

У грудні 1939 року вчений продиктував листа, в якому є такі слова: «Виберіть, Дмитрусю, час та прийдіть до моєї хати. Це буде для мене найкращий подарунок, найбільша радість».

...Почалася війна. Гітлерівці окупували Дніпропетровськ. Вони вигнали з будинку Яворницького всю його рідню. Добралися і до бібліотеки. Шматували рідкісні книги, рукописи, листи до вченого, топили ними піч. Як фашисти поглумилися над будинком академіка Яворницького, можна бачити з листа З. Д. Бурякової (сестри дружини Яворницького) від 29 травня 1944 р. Ось що вона писала до Дмитра Яким'юка:

«Ми й досі не можемо примиритися з смертю Серафими (дружини Яворницького), і все це сталося через проклятого Гітлера. Умови життя були в нас надзвичайно жахливі: зима люта, морози великі, палива й харчів у нас не було, а німці нас добре обібрали. З лютого 1942 року окупанти нас не залишили в суцокі, а вигнали з будинку. Якби Д. І. Яворницький піднявся та глянув на свій будинок, він би знову вмер. Німці зламали веранду, а замість неї зробили якусь незграбну надбудову, з якої обстрілювали місто. Східці до мезоніна десь викинули. Всі картини, що прикрашували будинок, заштукатурили, подовбали: замість кафельної підлоги зробили в підвалі яму, скло у вікнах вибито, залізні ворота десь зникли, всередині будинку — все закінчено, бо в хаті палили папір; стеля зруйнована, ванна знесена, ручки від дверей і замки зірвані».

З болем у серці читав ці рядки лікар Яким'юк, який так багато зобов'язаний академікові Яворницькому.

Тепер Д. І. Яким'юк — кандидат медичних наук, доцент Дніпропетровського медінституту, став комуністом, закінчує докторську дисертацію. Він з великою вдячністю згадує добре й світле ім'я Яворницького, мудрі поради якого допомогли колишньому студентові вийти на широкий шлях науки.

ІСТОРІЯ ОДНОЇ ФОТОКАРТКИ

Майстер виготовляти бандури Федір Юхимович Циганенко давно мріяв познайомитися з академіком Яворницьким. І така нагода випала йому.

Якось в установі розповсюджували квитки на концерт. Циганенко взяв програму до рук і пробіг очима дрібненькі рядки, де сповіщалося, що до Дніпропетровська приїхала Українська художня капела кобзарів⁸⁶. Перед початком концерту виступить Д. І. Яворницький, який розповість про народних співців-кобзарів. Дуже йому хотілося побачити зразки бандур, послухати пісні, а головне — глянути на Яворницького, почути його слово.

Великий зал Інституту народної освіти був переповнений. Лекція про кобзарів та про художню капелу справила на присутніх велике враження.

— За браком часу, — сказав на закінчення Дмитро Іванович, — я зараз

не буду викладати всю історію кобзарства. Хто хоче глибше знати про мистецтво кобзарів, — прошу зайти до мене й прочитати рукописа.

Минуло півроку. Циганенко, нарешті, наслідився піти до Дмитра Івановича. Підійшов до воріт, подзвонив, і біля дверей з'явився біловусий в окулярах господар дому.

— Дозвольте, професоре, до вас на хвилиночку. Мене цікавить історія кобзи.

Дмитро Іванович запросив гостя до свого кабінету.

— Сідайте ось тут, біля столу, і розкажіть, хто ви такий, чому зацікавилися кобзою, навіщо вам історія кобзи?

Циганенко розповів, що вже давненько майструє бандури, а тепер прийшов попросити рукописа, про який професор казав на концерті. Вислухавши прохача, Дмитро Іванович сказав:

— Принесіть мені завтра, годині о третій, вашу кобзу, я подивлюся на неї.

Наступного дня майстер з кобзою прийшов до Яворницького в призначений час.

— О-о-о! Як же гарно оздоблена ваша кобза! Чим це ви її так прикрасили?

— Перламутром!

— Це ж ви як, своїми руками?

— Своїми, Дмитре Івановичу. Там у середині кобзи значиться моє прізвище і рік виготовлення. Подивіться.

— Золоті у вас руки, Федоре Юхимовичу! А грати вмієте?

— Я більше роблю кобзи, ніж граю.

— А може, все-таки спробуєте? Давно вже не чув гри на кобзі.

Циганенко заграв. Видно було, що Яворницький не дуже вдовольнився з його гри, та, щоб не образити гостя, сказав:

— Ну що ж, і за це дякую. Шкода, що не співаєте! А майстер ви тямущий... Так ви просите, щоб я дав свого рукописа про історію кобзи? Добре. Я дам, але з умовою: повернути мені через два дні. Як, справитесь?

Циганенко взяв рукописа, глянув під кінець, а там було 48 сторінок. Йому здалося, що не встигне за два дні.

— Тут же багато, Дмитре Івановичу, я не встигну за такий строк переписати.

— Нічого, голубе, потрудіться! Я більше над ним сидів!

Через два дні рукописа повернуто.

— Ну, от бачите, і встигли! А я вам тут книжечку приготував — «За чужий гріх». Візьміть прочитайте собі на дозвіллі.

Циганенко подякував і вже хотів був виходити з будинку, але Дмитро Іванович підвівся з крісла, дістав з шафи великий альбом і показав гостеві. Циганенко взяв у руки і прочитав назву: «Украинская старина. Рисунки академика С. И. Василевского и Н. С. Самокиша. Пояснительный текст

професора Д. И. Эварницкого. 1900 г. СПб. На русском и французском языках».

— Дозвольте мені, Дмитре Івановичу, взяти на кілька днів?

— Беріть, читайте! Тут ви децю й про кобзарів дізнаєтеся.

Почувся дзвінок. Дмитро Іванович перервав розмову і, вибачившись, пішов до дверей. В цей час гість звернув увагу на фотокартку, що висіла перед столом ученого. На ній сфотографовано кобзаря в чумарці й з кобзою. Коли господар повернувся, гість спитав:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, що то за кобзар на картці?

— На фото, — сказав Дмитро Іванович, — кобзар Іван Іович Кучугура-Кучеренко. Познайомився я з ним навесні, десь 1906 року. Ходив я по катеринославському базару й придивлявся, чи не трапиться для музею якась цікава старовина. Аж чую, співає кобзар. Підійшов ближче. Бачу, сидить на стільці моложаво людина, з невеличкими вусами та борідкою, без шапки. Голова в кобзаря причесана в проділ, поряд, на землі, лежала шапка з мідяками. Послухав я одну, другу пісню — сподобалися мені: голос у нього від природи — чудовий, тільки потребує доброго шліфування. Я запросив його до себе. Прожив Іван Іович у мене три дні. Як виявилось, ще був талановитий кобзар. Народився він 1878 року в селі Мерєфі, Богодухівського повіту на Харківщині. Ще з дитинства його спіткала гірка доля: коли йому було дев'ять років, помер батько, коло матері залишилась купа малих дітей. Через великі злидні в сім'ї та хворобу очей Іван Іович на все життя залишився маловидючим. Він здебільшого ходив з поводирем, бо ледве помічав людей та бачив стежку. Дванадцятирічним юнаком він навчився грати на бандурі в свого земляка-кобзаря. Природа нагородила Івана чудовим баритоном.

— І давно цей кобзар мандрує? — спитав Циганенко.

— Ще з тисяча дев'ятого року. Як тільки почув у собі силу співака, не всидів, помандрував спочатку по Україні, а далі побував і в Росії. Він щедро демонстрував перед людьми скарби духовної культури свого народу. Його чарівні пісні слухали в Києві, Харкові, Полтаві, Мінську й Катеринославі. Пізніше він побував у Москві, в Петербурзі й Ростові. Мені він видався коштовним діамантом, що тільки тоді заграє всіма барвами, коли його відшліфує вмільний майстер. Ось такого шліфування й потребував Кучугура-Кучеренко. Мені дуже хотілося, щоб голос цього кобзаря почувли не тільки на Україні, а й по всій Росії. Я тоді сказав йому: «Вам треба трохи підучитися». В той час була тільки єдина людина, яка б могла допомогти кобзареві вийти в люди, на широкий шлях. Це славнозвісний художник Панас Георгійович Сластьон. Він сам і грав, і співав, і малював. Я написав до нього листа, в якому просив допомогти дуже обдарованому співакові. Листа віддав кобзареві, поклав у його кишеню гроші на квиток до Миргорода, де жив тоді Сластьон, зав'язав у хусточку харчі на дорогу й побажав йому щасливої дороги.

Дмитро Іванович підійшов до стіни, де висіло фото, і раптом спитав:

— До речі, ви бачили коли-небудь Сластьона?

— На жаль, не бачив! — трохи ніяково відповів Циганенко.

Дмитро Іванович зняв з стіни рамочку і показав гостеві фотокартку Сластьона. Це була вже літня людина з довгими, звислими додолу сивими вусами, але ще бадьора, з творчим вогником в очах.

— Прощаючись з Кучугурою-Кучеренком, я сказав йому: «Ідьте до цього чоловіка і не пожалкуєте: він вас так навчить співати під кобзу, що про вас далеко лунатиме слава».

Сластьон щиро зрадів листові від свого друга й тепло прийняв кобзаря. Послухавши його дві-три пісні, він згодився навчити Івана Кучугура-Кучеренка добре співати. Три місяці Іван навчався в художника, старанно оволодівав майстерністю співу. Закінчивши навчання, він приїхав до Яворницького, щоб сердечно подякувати за допомогу. Дмитро Іванович радісно зустрів свого посланця, обійняв і мідно притиснув його до себе.

— Ну, козаче, розповідайте: чи пішла вам наука на користь?

— Пішла, батьку, добре пішла! Спочатку було важкувато, а далі стало легче.

— Чому ж спочатку було важкувато?

— Та я ж тільки оте «Гей-гей!» вчив цілий тиждень. Я думав, що гейкнути можна як заманеться, аж воно — ні. Панас Георгійович, спасибі йому, навчив співати це слово аж п'ятьма переливами. Коли я спитав його: «А навчив це?» — він відповів: «Від того, любий, як ви почнете свою пісню, багато залежить. Слухачі враз оцінять, що за співак перед ними». Ось послушайте, як воно тепер виходить.

Кобзар вдарив по струнах та як заспівав «Гей-гей!», так у Дмитра Івановича аж сльози виступили на очах.

— Оце, Іване, те, чого я хотів од вас, коли посилав до Сластьона. Тепер ви не загинете в житті, не пропадете. Я радий за ваші успіхи.

Батьківське втручання Дмитра Івановича в життя кобзаря на цьому не закінчилося. Він вирішив допомогти йому ще й матеріально, та так, щоб уже не сидів більше кобзар на базарі, а щоб мав свій власний притулок. На четвертий день гостювання кобзаря Дмитро Іванович пішов до губернатора, добився в нього дозволу на концерт молодого кобзаря. Після цього Дмитро Іванович зайшов до адміністрації зимового театру й склав умову, за якою 50% виторгу йшло театрові, а решта кобзареві.

На концерт прийшло все міське панство на чолі з губернатором, були й представники трудової інтелігенції та прості люди. Вони з афіш дізналися, що вступне слово скаже професор Яворницький. Усі квитки були швидко розпродані. В театрі не вистачало місць. Дмитро Іванович сам під руку привів кобзаря до театру. Почався концерт. Перша пісня «Думи мої» вийшла не зовсім вдало. Слухачів вона не захопила. Дмитро Іванович стурбувався: «Що сталося з Кучугурою-Кучеренком?» Він підійшов до кобзаря й спитав:

— Чому це ви, Іване Іовичу, так непевно співаєте? Що з вами?

— Та он попереду, здається, сидить губернатор: вилупив баньки і не зводить їх з мене. Не можу, не перенешу його чортячого погляду. Ці губернатори в печінках мені сидять.

— А ви не дивіться на нього! — по-дружньому порадив професор. — Дивіться на мене. Я сиджу в ложі, праворуч. Усе буде гаразд!

Підбадьоривши кобзаря, Дмитро Іванович повернувся до свого місця в ложу. Кобзар глянув на професора, помітив, як той махнув хусточкою, і почав на повний голос свою улюблену «Думу про бурю на Чорному морі». Вона полонила слухачів бурхливою музикою і чарівним звучанням ліричного баритона.

Дмитро Іванович засяяв: гучні оплески публіки були для нього щедрою нагородою за турботи про бідну людину. А кобзар, підбадьорений аудиторією і своїм наставником, далі вкладав у пісні всю душу. Він одну за одною співав: «Гей, гук, мати, гук», «Зоре моя вечірняя», «У Царграді на риночку» тощо.

Важко передати захоплення слухачів. Ті, що сиділи з Яворницьким поблизу естради, на власні очі бачили, як сам кобзар переживав, виконуючи трагічні пісні. Сльози текли по його щоках, а він співав, чаруючи слухачів гучним, чудовим голосом. Багато хто в залі плакав, коли він заспівав: «Та не жур мене, моя мати, бо я й сам журюся» та «Ой, пушу я кониченька в саду». Виконання цих пісень було надзвичайно зворушливе й дохідливе.

З особливою майстерністю й великим почуттям виконав кобзар пісню «Ой, піду я лугом», в якій що не слово — то й гірке людське горе. А коли на закінчення проспівав «Усі гори зеленіють», Кучугура-Кучеренко сам утирав хустиною рясні сльози на очах.

— Гра Кучугури-Кучеренка, — казав Дмитро Іванович, — була настільки зворушлива, що після кожної пісні публіка викликала його на «біс».

Після концерту Яворницький з кобзарем зайшли до адміністратора театру. Він вручив співаку пакет, в якому було 500 карбованців. Таких грошей кобзар ще ніколи не бачив і не тримав у своїх руках. Тремтячими руками він узяв пакет і низько вклонився, але не директорові, а Дмитрові Івановичу. Незабаром кобзар поїхав у мандри в Галичину.

Минуло два роки, і Кучугура-Кучеренко повернувся до Катеринослава. На ньому була синя чумарчина, шаровари, дебелі чоботи й кобза через плече. Яворницький зустрів його як рідного сина.

— Ну, Іване Іовичу, як ви тепер живете? Розповідайте.

— Як бачите, батьку, я добре зодягнений, взутий, придбав собі хатину з садочком і зажив по-людському. Тепер мене вже не побачать на базарі з шапкою на мідяки. Ви на світ мене народили! Отож приїхав ще раз подякувати вам за все, за все, дорогий батьку.

— Радію всім серцем і я, що все пішло гаразд. А тепер заспівайте щонебудь для душі.

Срібно забриніли струни, дзвінко залунав ліричний баритон. Зійшлися в садочок сусіди, музейні працівники.

— Хотілося б послухати «Ой, у полі могила з вітром говорила», — попросив Дмитро Іванович.

— Добре, спробую!

І забриніла журпо кобза, і полилася сумна пісня про степову могилу, що поховала в собі наших бентежних предків і їх гучні діла...

Потім кобзар проспівав «Плач невольників», думу «Про смерть Богдана Хмельницького» і, нарешті, зворушливо-ліричну «Ой, чого ти, дубе, на яр похилився». І в голосі кобзаря чулася невимовна туга й водночас прохоплювалася надія розвіяти смуток у запеклому бою з ворогами свого волелюбного народу.

— Ану, голубчику, повеселіть нас трохи: бо щось серце защеміло, — попросив Яворницький, витираючи хусткою сльози.

— Можна й веселішої. Слухайте!

Переходячи на жартівливі пісні, кобзар буквально перевтілювався в іншу людину: де й дівся смуток на його обличчі. Він враз став веселуном, яким часто був і сам Яворницький. Гучний регіт стояв у садку, коли виконувалося «Удовицю я любив», «Казав мені батько», «Била жінка мужика» та інші пісні. Коли концерт закінчився, Яворницький обійняв й поділував кобзаря.

— Дозвольте, пане професор, вашу ручку поділувати! — кинувся кобзар до рук Дмитра Івановича.

— Е-е-е, ні! Я не пан і не піп, щоб мені руки цілувати. Цього, Іване, не треба, це вже не по-козацькому! Ось краще слухайте, що я вам скажу. Несіть тепер славні народні пісні по всій землі нашій. Нехай почують вашу кобзу, ваші думи, ваш голос усі, хто шанує наш народ!

І поніс Кучугура-Кучеренко народну пісню по селах і містах, по курних дорогах степових. То ніжна й лагідна, то гнівна й сувора, вона глибоко западала в серця людей.

Цього разу кобзар поїхав до Канева, щоб уклонитися могилі Тараса Шевченка. Там завжди збиралося багато людей, і він грав дуже довго. З його вуст не сходила пісня «Думи мої, думи мої». Пізніше Кучугура створив кілька пісень, серед яких була «На високій дуже кручі», присвячена пам'яті Тараса Шевченка.

Іван Іович мав при собі дві кобзи: одна була настроєна на мінорний, а друга — на мажорний лад. Обидві були виготовлені з великих окоренків добре висохлої груші, відзначалися високою мелодійністю.

Репертуар талановитого кобзаря був надзвичайно багатий — понад п'ятсот пісень різних жанрів. Знавці твердять, що ніхто до Кучугури-Кучеренка й після нього не виконував так майстерно народних пісень, як він. І не рідко й після нього не надано високе звання народного артиста УРСР. Це був вірний син свого народу, який ще в темну ніч самодержавства будив народною піснею трудящих і кликав їх до боротьби за світле майбутнє. І те, що Іван Іович став неперевершеним виконавцем народних дум та пісень, — велика заслуга Дмитра Івановича Яворницького.

що так чуло й щедро допоміг йому стати таким, яким його знали на Україні й поза Україною.

Закінчивши розповідь про талановитого кобзаря, Дмитро Іванович повагом піднявся з місця і підійшов ближче до фотокартки. Він пильно вдивлявся в обличчя людини, кожна рисочка якої до болю йому знайома й рідна.

— Так, це був справжній скарб!.. — тихо промовив він.

Циганенко весь час уважно слухав Яворницького й думав: «Як добре, що є люди, які простягають руку тому, хто вскочив у біду, допомагають бідоласі вийти на широкий шлях!»

Цю дружню руку відчував і сам Циганенко. Кожну нову кобзу він приносив і показував Дмитрові Івановичу, а той розглядав її і пробував на звучання струни, інколи на прохання Яворницького Циганенко грав пісню, прислухаючись, як йому тихенько підспівує старий професор.

НА УЛЮБЛЕНІЙ АЛЕЇ

В парку ім. Шевченка щодня чергував один і той же міліціонер. Це був здоровий чолов'яга, з синіми очима й широкими плечима. Звали його Микола Ярошенко. Дмитро Іванович поважав його за ввічливість та за прояви цікавості до історії рідного краю.

Проходячи якомсь не центральній алеї парку, Ярошенко присів біля Яворницького, з яким він не раз тут зустрічався.

— Вітаю вас, професоре!

— Здоровенькі були.

Дмитро Іванович повернувся до нього, глянув у вічі.

— Що, Миколо, чергуєте?

— Чергую, професоре.

— Дивлюсь я на вас, Миколо, та й думаю: ну, яка ж у вас нудна робота: ходи та й ходи цілий день без діла. Хоч би суху гілку з дерева зрізати, то й то б якась користь була, а так — пропащий час!

Міліціонер усміхнувся. Він знав, що Дмитро Іванович без жартів не може.

— Така моя служба — дивись, щоб порядок був. — Ярошенко трохи пом'явся, почухав потилицю, а потім спитав: — Я все хочу вас спитати, Дмитре Івановичу, яку саме запорожці носили зброю?

Професор зразу ж повеселішав. Присів ближче до Ярошенка.

— А чому це ви так цікавитесь запорозькою зброєю? Хіба вам своя не надокучила?

— Ні, Дмитре Івановичу, тут річ ось у чому. Кажуть, що запорожці були добрі воюки, непереможні люди. То яку ж вони мали зброю?

— Е-е-е, полубе, не в зброї сила. Зброя — одне, а хоробрість — друге. Не дарма ж кажуть: до булави треба й голови. Зброя була в них проста: шабля, пістоль, гаківниця, спис та невеличкі гармати. А воюки вони були

сміливі, одчайдушні, завзяті. В музеї виставлено двері з картиною Струнникова «Козак у бою». Якщо не бачили — подивіться, які то звитяжці були.

Але міліціонера все ж таки найбільше цікавила зброя.

— От якби побачити запорозький пістоль! — замріяно промовив він.

— А ви підіть у музей та й побачите пістолі.

— Ходив, та дарма — був зачиданий.

Дмитро Іванович пообіцяв на другий день показати міліціонерові пістоль.

Другого дня на тому ж місці в парку знову сидів міліціонер, а коло нього літній професор з старовинними пістолями в руках.

Тут проходив студент медичного інституту В. Ляшенко. Він часто підсідав з книжками в руках до професора, щоб поговорити з ним. Цього разу студент побачив, що Дмитро Іванович, тримаючи в руках два пістолі, розповідає міліціонерові про запорозькі походи.

Яворницького не брала втота — про давнину він ладен був оповідати, зсунувши капелюха на потилицю, хоч і цілу добу.

Тим часом коло них зібрався чималий гурт людей, які теж уважно слухали відомого професора.

— А чи правда, що тут, де ми сидимо, колись був підземний хід? — хтось спитав із гурту.

— Правда, був хід.

— Розкажіть, що то за хід і для чого він.

Дмитро Іванович узяв свого ципка в праву руку і став креслити ним на землі схему ходу.

— Цей підземний хід знайшли біля палацу Потьомкіна, коли тисяча дев'яност чотирнадцятого року прокладали каналізаційні труби. Копають хлопці землю, коли це чувають, що лопати заскреготіли об цеглу. Що за знак? Туди, а там підземний хід. Кажуть, що як добралися до нього та зміряли, то там вільно могла пройти людина на весь зріст. Викликали інженерів-будівельників, учених, запросили і мене до комісії. Оглянули ми цей хід: склепіння вельників, учених, запросили і мене до комісії. Оглянули ми цей хід: склепіння було викладене з цегли у вісімнадцятому сторіччі, під ходом була ніша, викладена вже не з цегли, а з міцного дикого каміння. В ніші ходити на повний зріст уже не можна було, зате було зручно сидіти або стояти навколішках. Підземний хід виявлено якраз навпроти парадних дверей потьомкінського палацу. Ми подікавилися, куди ж веде цей хід. Він простягнувся на захід і йшов поряд з садом. Вихід його зникав десь у глибокому яру. Нам дуже хотілося розкопати цей підземний хід, щоб дізнатися його довжину, побачити, що в ньому було, зате було зручно сидіти або стояти навколішках. Хотілося розкопати цей підземний хід, щоб дізнатися його довжину, побачити, що в ньому було, хто його збудував і для чого. Але зайшла імперіалістична війна, коштів на обстеження й розкопки не знайшлося тоді. Довелось обмежитися невеликим: скласти план і передати його на схов у музей. А жалко, що не пощастило нам завершити розкопки. Може, пізніше ще вернеться до цього й доведуть діло до кінця...

Погода різко змінилася. Над Дніпром громадилися грозові хмари, ось-ось піде дощ. Дехто з слухачів став підійматися, збираючись додому. Дмитро

Іванович витяг з кишені старовинного годинника й глянув на циферблат. Стрілки показували третю годину.

— Ну, хлопці, будьте здоровенькі. Мені треба ще спуститися до Дніпра, бо там чекає група вчителів, які зібралися на дубі вирушити вниз по Дніпру.

— Ви б почекали, Дмитре Івановичу: скоро дощ полле, застудитесь, — турботливо радили слухачі.

— Нічого, не розкисну! Я пообіцяв їм дещо розповісти, тож незручно буде не прийти.

І почимчикував старий Яворницький з ципком у руках до Дніпра.

Місцевий філолог О. Б. Бупько, приятель Яворницького, розповів мені про дальшу розмову з учительською екскурсією.

— Ми вже стали думати, де б його сховатися на березі від дощу, коли прийшов Дмитро Іванович, посадив нас усіх навколо себе й став докладно розповідати, що ми побачимо, ідучи вниз Дніпром, на що саме слід звернути увагу. В цей час ударив грім, сліпуча блискавка розколола небо, і одразу вперіщила страшна злива. А Дмитрові Івановичу й за вухом не свербить! Сидить собі, як ніде нічого, й розповідає далі. Вчителі змокли, дехто з них уже й морщиться, озираючись навколо — де б це сховатися від зливи, але як ти підеш, коли старий професор сидить і промовляє, хоч би там що!.. Отак вони просиділи доти, доки Дмитро Іванович не закінчив нарешті свого слова.

— Ну, от і все. А тепер, колеги, сідайте на дуба і в дорогу. Нехай щастить вам! — на прощання побажав Дмитро Іванович і, обережно обминаючи свіжі калюжі, тихенько подався додому.

РОВІТНИЧИЙ АРТИСТ

Старий рибалка Іван Іванович беручкими, засмаглими руками наполог на весла. Він поспішав на своєму човні прибути рівно о десятій годині до Потьомкінського парку (тепер ім. Шевченка). Тут він на когось чекав. Незабаром з'явився енергійний чоловік у білому костюмі, з гарними, трошки звислими додолу вусами. На ньому був солом'яний бриль і вишита українська сорочка, на вигляд йому можна було б дати років п'ятдесят.

— Здоровенькі були, Іване Івановичу! Ви вже тут?

— Вітаю вас, професоре! Доброго ранку!

— Ну що ж, проїдемося до Шевського острова?

— Гарзд!

Човен легко відірвався від берега й поплив. Наближаючись до острова, Дмитро Іванович почув, що хтось у гушавині співає. Прислухався. Невідомий співак виразно й лунцю виводив: «Дивлюсь я на небо».

— Ану, Іване Івановичу, ще, будь ласка, дужче на весла, — попросив Яворницький.

Дмитро Іванович устав з човна і тільки ступив на берег, як побачив невеличкого хлопчика. Він бігав, метушився, щось, видно, шукаючи в піску. Шукав і гірко плакав, витираючи замурзаними руками рясні сльози.

— А чого це ти, хлопче, плачеш? Чи не скривдив тебе хтось?

— Ні, я двадцять копійок загубив, — ледве вимовив хлопець, шукаючи й далі й заливаючись сльозами.

— На тобі сорок копійок, тільки не плач!

Дмитро Іванович своїм носовичком витер сльози на обличчі бідолахи й ласкаво погладив його по голівці. Хлопчина повеселішав. Сльози де й поділися.

— Як тебе звати? — спитав професор.

— Вітя!

— На якій же ти вулиці живеш?

— Біля Потьомкінського парку.

— О-о-о! Так ми з тобою сусіди. Так от, приходь завтра до мене на майдан Шевченка, помер п'ять. Я тобі щось цікаве покажу. Прийдеш?

— Прийду!

— А скажи, Вітя, хто це там, під вербами, так голосно співає?

— Та то ж дядько Гордій!

— А як його прізвище?

— Дзябенко. Він слюсар з депо.

Дмитро Іванович зразу ж подався до гурту, звідки чулася весела розмова, пісні, гра на баяні.

Тут зібралися робітники відпочити на лоні природи.

— Рибалите чи так собі гуляєте? — поцікавився професор.

— Та вже порибалили, а це юшку варимо. А потім думаємо ще трохи повеселитися.

Дмитра Івановича запросили до юшки. Він подякував і сказав:

— Зразу видно, що ви добрі й гостинні люди. А скажіть мені, хто тут у вас тільки що виводив «Дивлюсь я на небо»?

Всі глянули на Дзябенка.

— Це, мабуть, Гордій Федорович, — весело відповіли з гурту.

— Добре, козаче, співаєте! Може б, ви ще якоїсь втнули, га? — звернувся гість до Дзябенка.

Гордій, видно, трохи засоромився. Сам він не наважувався співати. Глянувши на інших, він сказав:

— Краше всі гуртом!

— Ну що ж, гуртом так гуртом.

— Якої ж?

Тут ініціативу взяв у свої руки Дмитро Іванович:

— Заспіваймо «Рече та стогне Дніпр широкий».

І полилась могутня, як дніпрові хвилі в негоду, широка, як український степ, пісня на Шевченкові слова, що стала народною. Дмитро Іванович теж

підтягував тенором. Та найвиразніше за всіх чувся в хорі чудовий баритон Гордія Дзябенка. Яворницький уважно прислухався до його голосу, вдивлявся в мужнє й вродливе слюсареве обличчя, думаючи: «Талант, справжній талант!»

— Дуже подобаються мені ваші пісні. Ну що ж, гуляйте собі, хлопці, а я піду: в мене свої діла!..

Прощаючись, Дмитро Іванович ніби згадав щось, круто повернувся до Дзябенка й сказав йому:

— А до вас, друже, в мене прохання. Чи не змогли б ви зайти вільним часом до музею? У мене до вас є важливе діло.

— Добре, зайду!

Якось у неділю Гордій Федорович прибув до музею, знайшов Яворницького й підійшов до нього.

— Професоре, я до вас!

— А-а-а! Голубчику, попався. Добре, що прийшли, а то я вже гнівався на вас. Думаю, чи не підведе? Ходімо зі мною.

Дмитро Іванович сів біля столу в своєму твердому кріслі, а проти себе посадив гостя. Вперше знайомлячись з людиною, він завжди цікавився біографією та всякими подробицями.

Гордій Федорович охоче розповів про себе.

— Сам я з Полтавщини. Мій батько — бідняк. Сім'я в батька — велика, живе в злиднях, в нужді.

— А як ви пішли з села до міста: з власного бажання, чи що?

Дзябенко трохи зніяковів. У голові промайнула думка: «Невже професор щось знає про це?» Йому дуже не хотілося розповідати про одну прикру історію. Але професор так приваблював до себе своєю добродушністю, що змовчати було ніяк, і Гордій, як на сповіді, розповів про сумний випадок в його житті.

— З свого села я, певно, ніколи б і не виїхав, та спіткала мене лиха година. Мені було тринадцять років. Я заліз з одним хлопцем у попівський сад, натрусив груш, а піп застукав нас і пішов до батька скаржитися на мене. Ну й попало ж мені тоді, як сіркові на перелазі! Батько одлупцював мене, ще й сказав: «Ось тобі, Гордію, три карбованці — бери їх та йди з моїх очей, щоб я тебе більше й не бачив!» Я поплакав та й пішов з хати. Приблизився до Катеринослава. Тут і став працювати учнем у депо. А тепер — слюсар.

— Ну що ж, лихо не без добра: в житті всяко буває! — втішав його Дмитро Іванович. — А все ж таки жалко, що ваш батько так жорстоко поставився до вас за жменю попівських груш! Ну, нічого, вам ще всміхнеться доля. А чи не догадується, навіщо я вас запросив?

— Ні, не догадується.

— Сюди приїхала трупна відомих українських артистів Тобілевичів. Я хочу вас до них прилаштувати. Як ви на це? У вас же голос який!

Гордій зрадив цій звістці, але трохи злякався. Думка: «Тут, у депо, мене добре прийняли — я швидко стоваришувався з робітниками, а як то воно буде там, серед артистів?»

— У вас є охота до цього діла чи ні? — допитувався вчений.

— Та є, Дмитре Івановичу, тільки боюся. Це ж треба подорожувати, виступати на сцені! А якщо вийде щось не так — затюкають і геть зі сцени!

— Е-е-е, друже: вовків боятися — в ліс не ходити! Який же ви полтавський козак, що людей боїтеся? — І засміявся.

— Ну, гаразд, що буде, те й буде, спробую!

Другого дня в музеї зустріли Яворницький і Карпенко-Карий. Дмитро Іванович познайомив Гордія Дзябенка з корифеєм української сцени, після розмови з яким Дзябенко покинув майстерню й пішов іншим шляхом — служити народові пісню. Пробув Дзябенко в трупі кілька років, але йому не поталанило. Якось застудився, захворів і облишив свої мандри. Повернувся до Катеринослава й знову став працювати слюсарем на залізниці. Про це дізнався Яворницький і запросив його зайти до себе. Вчений не міг заспокоїтися — гине талант! Подумав і знайшов слюсареві нову роботу за покликом душі.

Ще напередодні першої світової війни у Дмитра Івановича виникла думка — організувати з аматорів пересувний український театр. Але треба було знайти десь для нього таку людину, яка б була і організатором, і керівником, і артистом. Кращої кандидатури, як Гордій Федорович Дзябенко, Яворницький не бачив.

— От що, чоловіче, — сказав він Дзябенку, — підберіть собі добрий колектив та й починайте роботу. Справжній народний театр — це велике діло!

За півроку самодіяльний творчий колектив був створений. До нього Дзябенко залучив чимало своїх товаришів з депо. Яворницький викликав до себе Дзябенка й спитав:

— Ну, як справи з театром?

— Люди вже є, та от біда — немає костюмів. Що робити — ніяк не придумаю!

— Не турбуйтеся, знайдемо.

Самовидці розповідають, що Дмитро Іванович власним коштом придбав для колективу самодіяльного театру дванадцять костюмів, десь дістав червоні та зелені шкіряні чоботи, барвисті шовкові пояси, плахти тощо.

Щедра допомога вченого окрилила аматорів-робітників. Перші виступи відбулися в приміських селах Катеринославщини. Успіх був надзвичайний.

Через рік, коли цей колектив набув уже певного досвіду, Дмитро Іванович запропонував поїхати на Кубань.

На Кубані, під проводом Гордія Дзябенка, молодий пересувний театр поставив «Сватання на Гончарівці», «Сто тисяч», «Марусю Богуславку», «Доки сонце зійде — роса очі виїсть».

Репертуар театру з року в рік збільшувався. Наступного разу, коли театр приїхав на Кубань, він уже не обмежився тільки цими виставами. Тепер виставлялося ще й «Запорожця за Дунаєм» та «Наталку Полтавку». В ролях Карася й Виборного виступав Гордій Дзябенко, що мав уже театральний псевдонім — Гамалія.

Колектив театру звичайно виїздив на гастролі влітку, а на зиму театр тимчасово припиняв свою діяльність, і артисти ставали до роботи за давнім своїм фахом. Сам керівник Гордій Дзябенко знову ставав слюсарем у депо й отак щозими слюсарував, поки фізично був здоровий.

Якось навесні завітав Дзябенко до Яворницького. Розпитуючи про успіхи його театру, Дмитро Іванович поцікавився:

— Гордію Федоровичу, а як ви живете? Чи маєте свою хатину?

— І маю і не маю!

— Як це розуміти?

— Та так: живу на Амурі в Нижньодніпровську, в блаженській «врем'янци».

Дмитро Іванович замислився. Через якийсь час він таки з'їздив до Дзябенка й переконався, що його вихованець справді весь віддається театрові, занехавши своє особисте життя. Маленька, на «курячих лапках» сира хатина, в якій холодно й незатишно, а коли надворі йде дощ, треба підставляти миски, почви й відра, щоб не було на підлозі калюж, бо з стелі в кількох місцях крапотить вода.

На Дмитра Івановича це справило гнітюче враження, його людяне серце не могло примиритися з таким животінням.

— Гордію Федоровичу, ви й далі думаєте жити у цій «врем'янци», чи як? — спитав Дмитро Іванович.

— Та ні, хочу збудувати хатину, та от з грішми туго, ніяк не зберу їх.

Прощаючись з Дзябенком і його дружиною, Яворницький сказав:

— Завтра неодмінно навідайтеся до мене. Жду!

Коли Гордій Дзябенко прийшов до музею, Яворницький шепнув йому на вухо:

— Візьміть оці гроші, Гордію Федоровичу, та збудуйте собі хату. Тільки глядіть: про цю мою допомогу вам — нікому ані словечка!

Дзябенко аж розгубився від несподіванки й тільки спромігся схвилювано промовити:

— Спасибі, Дмитре Івановичу, ви для мене стільки зробили добра, що, мабуть, і рідний батько за все життя не зробив би стільки!

Незабаром на Амурі, по вулиці Кочкинській, 24, виріс будинок, в якому поселився Гордій Федорович Дзябенко з своєю сім'єю. Тут до 1932 року жив і працював робітничий артист — слюсар залізничного депо.

З КАФЕДРИ ЛИНЕ ПІСНЯ

Серед багатьох друзів та знайомих, які добре знали Яворницького, був і професор Дніпропетровського державного університету Олександр Люціанович Бельгард. Йому минуло тринадцять років, коли він вперше почув живе слово відомого історика.

Я попросив Олександра Люціановича розповісти про свої зустрічі з Яворницьким. Він охоче погодився, але перед цим сказав:

— Коли людині минуло шістдесят років, вона вже йде, як любив казати Дмитро Іванович, не на ярмарок, а з ярмарку. В людей такого віку вже мемуарні настрої. Я дуже жалкую, що свого часу недостатньо звертав уваги на окремі вислови, на характерні риси обличчя й особливості вдачі Дмитра Івановича, проте все ж добре пам'ятаю окремі епізоди.

Восени 1915 року, в розпал імперіалістичної війни мені, тринадцятирічному хлопцеві, довелося покинути рідний край — Литву. Я оселився з батьками в Катеринославі й незабаром став учнем третього класу другої чоловічої гімназії, що містилася на Пушкінському проспекті. І ось тут, у березні наступного року, я зустрівся з професором Яворницьким.

В гімназії були вивішені об'яви, де повідомлялося, що в неділю, о 10 годині ранку, відбудеться лекція професора Московського університету Д. І. Яворницького про народних музикантів-кобзарів у супроводі кобзаря Кучугури-Кучеренка.

Ще в суботу вчителі в усіх класах попередили: «Глядіть, щоб усі були, бо це ж честь для нашої гімназії — з лекцією виступить видатний учений».

Ми, учні, з великим інтересом чекали неділі.

В призначений час зал гімназії був переповнений. Відчинилися двері і в зал зайшли інспектор гімназії Ашевський і з ним професор Яворницький, який під руку вів сліпого кобзаря в синьому жупані. Всі встали. Сотні юнаків на всі очі дивилися на незвичайних гостей, бо вперше бачили перед собою живого професора.

В залі стояв стіл і коло нього три стільці. Посередині сидів професор Яворницький, ліворуч — інспектор гімназії, а праворуч — кобзар. Повагом підвівся з-за столу Дмитро Іванович.

— Юні друзі! — звернувся він до учнів. — Сьогодні ви тут не почуєте слова про фізику, хімію чи математику. Я — історик і хочу вам розповісти про те, як народилося й розвивалося народне мистецтво. Коротенько розкажу і про історію кобзи.

З собою я привіз кобзаря, який виконає кілька пісень.

Учений сказав, що струни кобз передають нам відгомін віків і разом з тим розкривають найтонші почуття людини. Кобзарі, ці незрячі гомери, здебільшого співали історичних пісень та дум, але вони й самі складали нові пісні, які швидко знаходили стежку до людських сердець. Мандруючи з поводирами та з ціпками в руках, кобзарі несли свої мудрі й віщі думи

в села й міста. За це їх шанували й поважали. Своєю творчістю вони збагатили скарбницю нашої культури...

Дмитро Іванович зробив паузу і потім сказав:

— А тепер попросимо нашого кобзаря Івана Іовича вдарити по струнах. Він проспівав нам українські думи та історичні пісні.

В залі спалахнули оплески. Кобзар раз-другий провів пальцями по струнах. Гордо підняв чоло, і в залі залунала дума про дівку-бранку Марусю Богуславку. А потім він проспівав ще три пісні. Кожна з них чарувала слухачів ширістю і теплом.

Ця лекція-концерт змусила по-новому забриніти в юнацькому уявленні народні пісні та думи, про які учні знали тільки з скупих рядків далекого від життя підручника Сиповського «История русской словесности». Вона розкривала душу українського народу, яскраво розповіла про споконвічну боротьбу України проти всяких наїзників та гнобителів.

Минали роки. Олександр Бельгард уже став студентом біологічного факультету Катеринославського інституту народної освіти. Це був час, коли молодь з заводів і сіл заповнила аудиторії вищих шкіл. Юнаки й дівчата спрагло тяглися до знань. То нічого, що в аудиторіях часом бувало холодно, доводилося сидіти в пальті з наставленим коміром і хукати в руку. Жагуче прагнення оволодіти знаннями зігрівало юнацькі серця.

В той час в Інституті народної освіти працювали видатні вчені — Л. В. Писаржевський, В. П. Карпов, Г. О. Грузинцев. На історичному факультеті читав курс лекцій з історії місцевого краю професор Яворницький.

Студент-біолог Бельгард вибрав час і теж пішов послухати професора-історика. Він попав на лекцію, яку Дмитро Іванович назвав: «Історичні місця на дніпрових порогах».

Це була, власне, не лекція, а жвава, невимушена бесіда. Складалося враження, ніби на кафедрі сидить мудрий дідок з сивими вусами і так розповідає про давні події, наче він сам був їх учасником.

Лектор полонив слухачів, розповідаючи про певні історичні події й водночас сиплючи легендами, думами й цитатами з пісень. Інколи він мовби забував про інститутську кафедру і починав заспівувати. Це в нього була своєрідна ілюстрація лекції. Розповідь про похід Сірка і тут же проспівав про нього два-три куплети з народної пісні.

Коли Бельгард після лекції побував на дніпрових порогах, він дивився на них уже зовсім іншими очима. Вони постали перед ним як невмирущі свідки величності і в той же час сумної історії України...

Та ось Бельгард скінчив інститут і став ученим-біологом. Він засів за докторську дисертацію, яка була присвячена лісам південно-східної частини України. Треба було заглянути в історичне минуле лісових оазисів на тлі безмежних степів. «Хто ж допоможе мені в цьому? — думав Бельгард. — Не хто інший, як тільки Яворницький!» — і він звернувся до Дмитра Івановича. Той уважно вислухав гостя і сказав:

— Тема вашої дисертації дуже цікава. Я охоче допоможу.

Він назвав ряд потрібних дисертантові книжок і дав йому багато цінних порад, як краще побудувати дисертацію, як систематизувати й висвітлювати зібраний матеріал.

— А що можна використати з вашої особистої бібліотеки, з ваших праць? — спитав Бельгард.

Дмитро Іванович підвівся з крісла, дістав з шафи грубу книгу й подав молодому вченому.

— Ось вам «Вольности запорожских казаков», — прочитайте й використайте ті місця, що вам підійдуть.

Молодий учений міцно потиснув руку й широко подякував за щедрі допомогу й теплий прийом.

Читаючи твори й слухаючи лекції Яворницького, Бельгард, що сам уже став професором, не раз думав: «Яка широка філологічна ерудиція в цього відомого історика, ще це не опрацьований розділ багатющої біографії. Тут є над чим попрацювати молодим дослідникам».

Знайомство з «Вольностями» не раз приводило молодого вченого в долину Самарі. Ця річка особливо мальовнича в тому місці, де вона приймає Вовчу. Про ці місця Яворницький часто згадує в своїй книзі. Самарська долина приваблювала запорожців чудесними лісами, соковитими луками, рибними річками. Тут раніше та й тепер студенти — майбутні ботаніки та зоологи — проводять дослідницькі роботи.

Закінчивши свою дисертацію, Бельгард на знак пошани до історика поставив епіграфом до розділу своєї праці «Байрачні ліси» слова Яворницького: «Байрак від тюркського кореня «баир» — косогір; так звався невеликий, але з грубих і важких дерев ліс, переважно в ярах та по схилах їх».

Бельгард, розповідаючи своїм слухачам-студентам про красу й багатство рідного краю, завжди теплим словом згадував Дмитра Івановича, який сам палко любив і прищеплював іншим велику любов до історичних пам'яток культури та до рідної природи — окраси людського життя.

КАЧКА ТЕЖ ПОТРЕБУЄ ПРОФЕСОРСЬКОЇ ДОПОМОГИ

Багато хто вважав Дмитра Івановича за дивака, вбачаючи в дивацтві одну з невідмінних властивостей старих дореволюційних професорів. Та якщо в поведінці Дмитра Івановича й траплялися справді дивні випадки, то до них призводило не бажання оригінальничати, а були вони звичайно проявом великої гуманності, що відгукувалась на будь-яке страждання. Взяти хоч би цей випадок з свійською качкою.

Хто бував у Дмитра Івановича вдома й прогулювався з ним на подвір'ї, той бачив, як там поважно походжала огрядна білолоба качка. Господар дбайливо доглядав її, ходив на базар і купував для неї корм, приносив з Дніпра дрібні камінці й пісочок з мулом і сипав їй у корито з водою.

Одного разу хтось із дїтлахів заглив у качку ломакою. Качка впала, потім зопалу підвелася й знову припала до землі.

Дмитро Іванович підтюпцем підбіг до неї, взяв качку на руки й оглянув. У бідолахи була пошкоджена ліва нога. Не довго думаючи, він посадив свою улюбленицю в кошик і поніс до обласної лікарні. Зайшов до кабінету хірурга, глянув, а там, крім санітарки, нікого нема.

— А де ж, дівчино, ваші лікарі?

— Отам у залі, засідають.

— Так ви, будь ласка, покличте когось із хірургів, скажіть: просить Яворницький.

Моторна дівчина швидко схопилася з місця й метнулася в залу. За хвилину звідти вийшла асистентка хірурга Олександра Миколаївна Абрамова.

— З вами щось скоїлося, професоре?

— Та зі мною все гаразд, а от з моєю качкою — біда.

— Якою качкою? — здивовано перепитала асистентка.

— Звичайною, ось вона в кошику. Гляньте, прошу вас, може, чимось допоможете. Така хороша качечка, сумирна, не шкідлива, і ось мавш: не може стати на ніжку, — бідався професор.

Перната «пацієнтка» спочатку викликала в асистентки подив, але вона одразу збагнула, що качка, певно, була втіхою відомого академіка, і тут же запропонувала йому показати «хвору».

— Будь ласка, — зрадів Дмитро Іванович.

Він витяг з кошика замотану в якусь одежину свою білолобу. Діагноз встановлено швидко: перелом лівої ніжки.

— Доведеться, Дмитре Івановичу, вашій качці накласти гіпсову пов'язку й залишити у нас на кілька днів.

— Добре, спасібі вам. Коли треба буде корму — принесу.

— Не турбуйтеся, ми самі про це подбаємо.

Занесли качку в перев'язочну і за всіма правилами наклали гіпс. Асистентці Абрамовій допоміг у цій операції клінічний ординатор Микола Якович Хорошманенко.

Академік повернувся додому. Через три дні йому дозволили забрати качку додому і встановили для неї режим.

Кілька разів асистентка Абрамова навідувалася до своєї пацієнтки й цікавилася, як вона себе почуває. Вона переконалася, що Дмитро Іванович має велику пристрасть до тварин і птахів, а особливо до своєї улюбленої крякухи.

Качка швидко видужала і невдовзі стала бігати, як і перше.

Сидячи за столом у будинку Яворницького, асистентка Абрамова, ледь усміхаючись, сказала:

— І стало ж у вас, Дмитре Івановичу, терпцю возитися ще й з цією качкою...

— А хіба ж можна залишити поранену птицю напризволяще? Качка теж потребує допомоги.

Дмитро Іванович на якусь мить замислився, а потім сказав:

— Я й досі не можу забути епізод, який обурив мене до глибини душі.

Це було в Самарському лісі. Лісовик Григорій Антонович Поплавський повісив на плече рушницю й вийшов до озера. Він — добрячий мисливець. Було загорне в папірець гривеника й каже: «Ану підкиньте!» Підкинуть. А він прицілиться — бах! — так тільки клаптики паперу в повітрі розлетяться. Ото був стрілець! Щодня він брав свою рушницю й виходив у ліс на качок. Пройдеться лісом, посидить у засідці біля берега Самари — немає здобичі. Встане і йде додому, наспівуючи собі якусь веселу мелодію. Ніколи він не шкодував, що повертається додому без трофеїв. Він бачив душевне задоволення не в цьому, бо кохався в природі, любив і оберігав її. Кожного разу, коли повертався додому, розбирав і чистив свою рушницю.

— Навіщо ви чистите, — питали його. — Ви ж сьогодні не стріляли?

— Справжній мисливець, — відповідав він, — хоч і не стріляє, а чистить і змащує свою зброю. Такий у мене давня звичай.

Одного разу Поплавський повернувся з лісу дуже схвилований.

— Іду я лісом, — каже він, — коли чую поблизу — бах, бах! Я туди. Глядь, а мій сусіда-мисливець Іван Лебідь бігає, як несамовитий, біля кущів і палить у щось. Після кількох пострілів підскочив він до куща й витяг звідти дику качку з обвислими крилами. Я підійшов до нього й питаю:

— Що тут сталося? В кого стріляли?

— В качку! — відповів захеканий сусіда. — Оце ледве вбив. Ну й хитра ж яка, все добирала способу втекти. Та від мене не втече: я все ж таки добив її!

— Як добив? Що за качка? Покажіть мені.

— Та підранок. Мабуть, якийсь мисливець-невдаха підстрелив, а не знайшов, то вона й ховалася, поки я її не надібав, — вихвалявся Лебідь.

Поплавський аж затремтів од гніву.

— Кровожерна ж ви людина! Добивати підстрелену птицю може тільки бузувір! У вас не серце, а камінь. Знекровлена, виснажена істота сиділа під кущиком, чекала щасливого дня, щоб піднятися в повітря й розшукати своїх діточок, а ви... Ех!

Поплавський безнадійно махнув рукою, круто повернувся й пішов своєю дорогою. Іван Лебідь стояв з качкою в руках і не знав, що з нею робити. Напевне, і він жалкував, та було вже пізно.

Дмитро Іванович зняв окуляри, похукав на них і витер носовичком скло. У нього ледь помітно тремтіли руки.

Після цього оповідання асистентка хірурга вже не дивувалася більше, що дивак-професор привіс їй лікувати свійську качку...

КВІТИ Й СЛЪЗИ

Один із шанувальників Яворницького сказав мені, що в Києві живе Григорій Іванович Мусієнко, який добре знав Дмитра Івановича протягом десяти років. Якось я приїхав до столиці й звернувся в довідкове бюро. Мене повідомили, що той, хто мене цікавить, живе на Стадіонній вулиці, недалеко від вокзалу.

І ось я біля воріт чепурного одноповерхового будинку. Натиснув на кнопку. За хвилину відчинилася хвіртка. Переді мною стояла привітна літня жінка й ласкаво запрошувала зайти в двір.

Тут рясно цвіли яблуні, груші, абрикоси, вишні й сливи, а біля веранди тишили очі барвисті клумби запашних квітів. Цей чарівний куточок щедро осявало ласкаве проміння травневого сонця.

Серед цього ніби земного філіалу біблійного раю стояв з шлангом у руках сухорлявий, рухливий чоловік середнього зросту з чисто виголеним обличчям, засмаглими дужими руками. Одразу було видно, що господар кохається в садівництві. Він шанобливо запросив мене на веранду.

— Добрі люди, Григорію Івановичу, сказали мені, що ви довгенько приятелювали з Яворницьким, — почав я. — Розкажіть, будь ласка, мені про нього.

Обличчя господаря тепло усміхнулося.

— Треба, мабуть, покликати й дружину, Ганну Миколаївну, — сказав Григорій Іванович. — Вона теж добре знала Дмитра Івановича.

І ось за столом нас трое. До лагідного щебетання пташок у садку долучається співучий голос Григорія Івановича.

— Я добре знаю цю милу, задушевну людину. З Дмитром Івановичем я познайомився через рідну сестру Лесі Українки — Ольгу Петрівну Кривенюк. Десь ще до революції я завідував у селі Лопманській Кам'янці гідрометеорологічною станцією. Зі мною скоїлося нещастя — випадково відчирив бритвою півпальця. Мені допомогла лікарка Ольга Петрівна Кривенюк. Перев'язуючи поранений палець, вона з якоїсь нагоди згадала добрим словом Яворницького. Дмитро Іванович допоміг їй улаштуватися тут лікарем, а її чоловікові — службовцем у Держбанку.

З приводу цього Олена Пчілка писала до Яворницького:

«Вельмишановний Дмитре Івановичу! Вітаю вас з Великим Днем, бажаю весело святкувати. А я тут zostалась сама, як палець... Не поїхала нікуди, щоб не було знов перерви у виході з «Рідним краєм»... Оце все жду, чим скінчиться справа з затвердженням моєї дочки в с. Кам'янці. Чи не пособили б ви там словом де слід? З прихильністю О. Пчілка. 8/IV 1911 р.»

Якось Мусієнко зайшов до музею, щоб познайомитися з Яворницьким. Він передав шире привітання від імені Ольги Петрівни, й відтоді вони й заприятелювали.

В нашу розмову раз у раз встрявала Ганна Миколаївна.

— Я ніколи не забуду, — згадала вона, — як Дмитро Іванович завітав до нас на Феодосіївську вулицю, де ми жили в Катеринославі, й гірко плакав. Ми здивувалися — чоловік і плаче. Але коли ми дізналися, що було пограбовано музей, його сльози стали нам зрозумілими.

Дмитро Іванович схвильовано розповідав, як під кінець робочого дня до музею зайшло двоє незнайомих. Це були молоді, меткі хлопці.

— Ми ревізори. Ось наші посвідчення, — показали вони червоні книжечки, не даючи їх з рук.

Дмитро Іванович ставився з повагою до представників радянської влади, й про це гості добре знали. Він довів їх по музею і з щирою душею показав усе, що було у вітринах.

— А чому ця вітрина у вас порожня? — подікавився один з «ревізорів».

— Про це тільки вам скажу: там лежав золотий скарб.

— А де ж він тепер?

— Сховав у скриню, щоб і свої й чужі не знали, а то, гляди, ще підчиричуть...

— Цікаво, що ж воно за скарб, ніколи ще не бачили скарбів...

Дмитро Іванович відімкнув скриню, що стояла біля вікна, обережно витяг з неї щось замотане в попівську ризу і показав невідомим молодикам. Засяяли золоті речі, що їх знайшов Яворницький у скіфській могилі, — прикраси стародавніх людей.

«Ревізори» потішилися музейними скарбами, похвалили директора, що добре ховає цінні знахідки, й рушили геть, позираючи чомусь на вікно біля скрині з скарбом.

Наступила ніч. Пішов сильний дощ з поривчастим вітром. Цим скористувалися «ревізори»-злочинці. Вони серед ночі підперли знадвору двері кілком, щоб сторож не вийшов з музею, виломити ґрати у вікні й увійти; далі відімкнули скриню і пограбували все, що в ній зберігалось.

— Аж тепер тільки я второпав, які то були ревізори! Справжні злодюги... — бідкався Дмитро Іванович, витираючи сльози.

Після того, як злодії обікрали музей, Дмитро Іванович звернувся до Мусієнка та студента Фоменка, прохаючи їх приходити вночі з рушницями до музею й оберігати історичні скарби.

* * *

Вдома у Дмитра Івановича була величезна бібліотека. Там зберігалось понад чотири тисячі рідкісних книжок. Господар частував ними своїх близьких і знайомих, але не спускав з своїх очей жодної книжки.

Якось до нього звернувся Мусієнко:

— Дайте мені, Дмитре Івановичу, що-небудь почитати.

— Я, чоловіче, все можу вам віддати, але книжки — ні. Хочете — беріть, сідайте в моїх кімнатах і читайте скільки завгодно, а додому — не дам. Чому? Сам такий — як побачу рідкісну книжку, візьму її до рук, то вона вже в мене і залишиться...

— Я вам дам будь-який завдаток, тільки дозвольте взяти додому.

— Ні, голубе, хоч тисячу карбованців давайте, не візьму: загине книжка — ні за які гроші її не купиш. Читайте тут. А коли хочете, приходьте в музей, сідайте і працюйте скільки духу стане, а виносити я нікому не дозволяю.

З цього дня Григорій Іванович часто заходив до музею, брав по кілька книжок, сідав за стіл і з олівцем у руках студіював потрібну йому літературу.

* * *

Частенько Дмитро Іванович давав Мусієнкові доручення: їздити в далекі місця по рідкісні експонати та брати участь в експедиціях тощо.

Сумлінна й самовіддана праця Мусієнка подобалась Яворницькому, і він усією душею полюбив цю просту й ширю людину.

— Хочеться мені вам, Григорію Івановичу, щось подарувати, та й думаю собі — що ж вам саме дати? Ага, може, палицю? Ану лишень підійдіть сюди ближче.

Мусієнко підійшов і глянув на колекцію різних палиць. Їх було з добрий десяток.

— Вибирайте собі яку завгодно.

— Е-е-е, ні. Як же я сам буду вибирати! Якось незручно. Краще ви самі виберіть і подаруйте, якщо ваша ласка.

Дмитро Іванович витяг одну, другу, третю, оглянув їх з усіх боків, прищомкнув язиком, щось пригадував і клав назад. Нарешті витяг четверту, гладеньку, чорну палицю.

— Беріть одю. Знаєте, де я дістав її? В Гелуані, як їздив у гості до Лесі Українки. Ця палиця виготовлена з найкоштовнішого чорного дерева. Ось візьміть у руки, вона наче свинцем налита.

Григорій Іванович зберігає цей дарунок ще й досі, як пам'ять про геніальну поетесу і її широкого прихильника та друга Дмитра Івановича.

* * *

Восени 1920 року Дмитро Іванович викликав Мусієнка додому і сказав йому:

— З Лодманської Кам'янки Ольга Петрівна переїздить з своїм чоловіком до Києва. Дуже прошу вас, Григорію Івановичу, все їхнє майно складіть на дуба і разом з ними перевезіть до пристані. А вже відтіля вони пароплавом попливуть до Києва.

На пристань Дмитро Іванович прибув задовго до відходу пароплава. Він тепло й широко гомонів з Кривенюками, прохав передати земний уклін матері — Олені Пчілці.

Пароплав уже відчалив, узяв курс на Київ, а Дмитро Іванович все ще стояв на березі й махав солом'яним брилем своїм добрим приятелям, які послали йому з палуби прощальний привіт.

ОТ ТОБІ Й ДІД!

Хоч поведілок і вихідний день у музеї, але Дмитро Іванович завжди приходив, щоб глянути хазяйським оком, чи все там гаразд.

Оглянувши цього разу музей, він чорним ходом виїшов на двір і присів на стільці біля ганку. Скромно одягнений, з ципком у руках, сивовусий і в шапці, він був схожий на сторожа. Поруч нього сидів студент (тепер науковець) П. Г. Вишниченко, який і розповів мені цю бувальщину.

Щойно випав перший весняний дощик, засяяло радісне сонечко. Дмитро Іванович сидів замріяно, піби вслухався, як розпукуються бруньки на кленах, а біля нього, скрутившись у клубочок, лежав пес Жучок. Скрипнула хвіртка. У двір музею ввійшло дві літні жінки: вони оглянули кам'яні баби, статую Катерини II, а потім підійшли до Яворницького й привіталися. Присіли біля нього й бідаються:

— От не пощастило! За скільки років приїхали в музей, а він, як на те, вихідний.

— А звідки ж ви приїхали? — подікавився Дмитро Іванович.

— З Нікополя.

— Ну що ж, у нас і тут, надворі — музей: бачите, он скільки кам'яних баб!

— Це вже ми бачили. Нам дуже хотілося всередину пройти. Може, ви, дідусю, якось тишком-нишком провели б нас? Ми вам віддячимо.

Дмитро Іванович усміхнувся в довгі вуса, а потім швидко ввійшов у роль діда-сторожа й сказав:

— Воно трохи й незручно. Як наскочить начальство, так влетить мені, перепаде й вам.

— А ви не бійтеся начальства: у вихідний день воно сидить дома. Чого б то воно сюди зараз прийшло!

В цей час одна з них дістала гаманця, пошукала в ньому й витягла монету.

— Візьміть, дідусю.

— Що це?

— Тридцять копійок вам на чай, візьміть.

Дмитро Іванович, приховуючи усмішку, сказав:

— Та я ще ж нічого для вас не зробив, а ви вже й на чай. Це вже там пізніше... Ну, ходімо зі мною, поведу вже вас у музей.

Гості зраділи й охоче пішли слідом з «дідом».

— Ви, прошу вас, скиньте з себе пальто й калоші. Ось тут залиште.

І показав у передпокої вішалку й місце на калоші. Жінки повісили свої ватянки на вішалку, а калоші недбало кинули серед кімнати. Яворницький мовчки нахилився, взяв калоші й охайно поставив їх у куток. Хоч жінки це помітили, але промовчали. Простота й шанобливість Дмитра Івановича не викликала будь-якої підозри. Вони так-таки й сприйняли його за діда-сторожа. Жінки причепурилися біля люстерка, а Яворницький витяг з кишені ключі, відчинив двері й повів їх по музею. Водив години дві. Давав пояснення, як звичайно, цікаво, дохідливо й з жартами. Але одна жінка питає його:

— А звідки ви все це знаєте?

— Та давненько тут служу: наслухався, надивився та й запам'ятав собі, що воно й до чого.

— Добре ви пояснюєте, все у вас доладу. А скажіть — це ж тут працює професор Яворницький?

— Тут.

— А як би це його побачити? Він буває в музеї?

— Щодня буває. Ось він перед вами й зараз.

Жінки переглянулися, зніяковіли, почервоніли й розгубилися вкрай. Одна з них шепнула другій:

— А ми ж кинули свої калоші де-будь, на чай наобіцяли! Кому? Яворницькому!... — А потім схвильовано до Дмитра Івановича: — Ви нас пробачте за нашу необачність і... тее, як його?.. одне слово: не розібрались як слід, з ким маємо діло. Щиро, від усієї душі дякуємо вам за те, що поводили нас по музею. Повік пам'ятатимемо це...

Жінки попрощались і, виходячи з подвір'я музею, промовили, зачудовано хитаючи головами:

— От тобі й дід...

СПИМАВ ОБЛИЗНЯ

Академік М. С. Грушевський добре знав, що його колега історик Яворницький зібрав багатющу колекцію запорозької старовини. Грушевському дуже хотілося розжитися в Катеринославському музеї на невеличку ковани гармату для власної колекції.

Якось у приватній розмові з своїми приятелями-киянами Грушевський похвалився, що він будь-що роздобуде в Яворницького цю запорозьку гармату.

Про цей намір довідався Дмитро Іванович: «Ба, чого захотів бородатий. Казав спійти — побачимо!»

Через деякий час прибув до Катеринослава й зайшов у музей Грушевський. Його тепло зустрів Яворницький:

— Дуже радий бачити поважного гостя, прошу!

— Оце, Дмитре Івановичу, приїхав до тебе оглянути музей. Ледве час вибрав.

— Будь ласка, прошу.

Дмитро Іванович водив гостя по залах музею і з любов'ю розповідав про кожний експонат. Найбільше від усього Грушевському подобалася колекція запорозької зброї. Він докладно розпитував, як придбано ці гаківниці, шаблі, гармати й довгенько затримався біля них. Але про мету свого приїзду — ані слова, жодного натяку.

Грушевський гладив свою широкую бороду і через золоті окуляри крадькома поглядав на Яворницького: знає той, чого він приїхав?

Дмитро Іванович усе це помічав і чекав, коли ж, нарешті, гість попросить у нього запорозьку гармату. Але Грушевський про це мовчав і далі. Ходили по музею, розмовляли про се, про те, жартували.

Перед тим, як вийти з музею, Грушевський круто повернувся до Яворницького, подав руку й спитав:

— Даси?

— Не дам!

— Прощай!

— Щасливої дороги.

Яворницький повернувся до свого кабінету, ховаючи під вусами ледве помітну посмішку.

ГОСТІ З ГРУЗІЇ

В останні роки життя Дмитра Івановича, коли він був уже таки добре «підтоптаний», його доглядала Катерина Іванівна Литвиненко. Вона зберегла в пам'яті імена багатьох шанувальників академіка Яворницького й допомогла мені розшукати тих людей, які здалека приїздили до нашого історика.

— А чи ви чули, як до Дмитра Івановича приїздили артисти з Грузії? — якось спитала вона мене.

— Ні, про це я не чув. Що ж то були за люди?

— Хто саме — не знаю, але добре пам'ятаю, що вони все про Богдана Хмельницького його розпитували.

Кинувся я розшукувати цих людей. Написав листа в Тбілісі до Народного артиста СРСР Акакія Олексійовича Хорави. Від нього я одержав таку приємну відповідь:

«Шановний Іване Максимовичу!

Відповідаю з великим запізненням. Прошу пробачити. Був за кордоном. На жаль, я не був знайомий з Д. І. Яворницьким. З ним зустрічався А. Васадзе, який їздив до нього в справі постановки в нашому театрі «Богдана

Хмельницького». Васадзе працює в кутаїському театрі ім. Л. Месхішвілі художнім керівником. Ніяк не вдалося мені з ним зустрітися. Скоро я поїду до нього в Кутаїсі й попрошу написати про Яворницького. Було б добре, якби і ви йому написали. Бажаю вам успіху у великому патріотичному ділі — увічненні пам'яті видатного художника, вченого діяча української культури Д. І. Яворницького. З широю пошаною до вас А. Хорави».

Цей лист підказав мені стежку, якою треба було простувати в дальших пошуках.

І ось переді мною спогади, які надіслав народний артист СРСР, лауреат Державної премії Акакій Олексійович Васадзе. З них я дізнався, що 1939 року грузинські артисти надумали поставити п'єсу Корнійчука «Богдан Хмельницький». Переклав п'єсу Шалва Дадіані, режисуру й постановку взяв на себе Ак. Васадзе, художнє оформлення готував Іраклій Гамрекелі, музику — Реваз Габічвадзе...

Поки розподіляли ролі, знайомилися з текстом, усе йшло гаразд, усі були захоплені. Коли ж узялися безпосередньо втілювати авторський задум у сценічні образи й готувати декорації, виявилось, що артистам і режисерові бракує конкретного уявлення про Україну та її героїчну історію, не все в ній зрозуміле. І ось грузинські митці надумали поїхати на Україну, побувати в Харкові, Одесі й Києві. Тут вони жадібно кинулися вивчати зразки матеріальної і духовної культури українського народу, перед ними широко розчинили свої двері стіличні музеї; артисти зустрілися з автором п'єси О. Корнійчуком, завітали й до Гната Юри.

— Скажіть, будь ласка, — звернулись вони до Гната Петровича, — де б нам знайти знавця Запорозької Січі?

— А що вас цікавить?

— Для нової вистави нам треба все, що відбиває український національний колорит. Ми вже добре вивчили шевченківського «Кобзаря», знаємо репінських «Запорозців». Але цього замало.

Гнат Петрович подумав трохи і сказав:

— От що, друзі мої, беріть квитки на пароплав та рушайте до Дніпропетровська. Там живе видатний історик Яворницький. Він знає запорозців, як свої п'ять пальців. Передайте йому земний уклін від мене.

На пароплаві їхали Васадзе, Гамрекелі разом з своїми друзинами. Вони вперше побачили наш чарівний Дніпро.

«Незабутнє враження справила на нас подорож від Києва до Дніпропетровська, — пише в своїх спогадах Васадзе. — Тридцять шість годин ми майже не покидали палубу, милуючись мальовничими берегами великої української ріки».

Пароплав прибув о 3-й годині ночі, а рано-вранці гості були вже на порозі будинку Яворницького. Назустріч їм вийшов посивілий господар. Перед ним стояли двоє засмаглих, молодих людей, акцент яких одразу виказував їхнє національне походження.

Професор сказав жартома:

— Я думав, що ви прийшли відібрати мій останній курінь, але бачу, що ви милі люди, тож прошу до господи.

На жарт Яворницького грузини теж відповіли жартом:

— Шановний професоре! Запорозці були такі ж хоробрі лицарі, як і грузини, — тим-то вам, запорозькому батькові, немає чого нас боятися.

Всі засміялись, і одразу запанувала атмосфера невимушеності й щирості, ніби господар і гості давно знають одне одного.

— Що ж вас, друзі мої, привело сюди аж із Кавказу?

— Допоможіть нам, професоре, поставити на грузинській сцені «Богдана Хмельницького».

— Так-таки й допомогти! Та я ж не артист!

— Ви, Дмитре Івановичу, більше ніж артист. Ми багато чули про вас і в Києві, і в Харкові. До вас, як бджоли на нектар, линуть з усіх усюд письменники, артисти, музиканти. Всі до вас ідуть за добрим словом. Не відмовте й нам.

Дмитро Іванович повеселішав, а потім, ніби щось згадавши, замислився.

— Ні, далеко не всі знаються тепер зо мною. От ви приїхали аж з Грузії, а деякі мої земляки забули про мене, бояться навіть провідати старого.

Ці слова дуже здивували гостей, але згодом вони зрозуміли обережність «деяких земляків»: під час культу особи їх могли запідозрити в націоналізмі так само, як запідозрювали й самого Яворницького, який усе своє життя присвятив вивченню історії свого багатостраждального народу й збиранню його духовних скарбів.

Дмитро Іванович охоче відчинив двері своїх кімнат, повів гостей до вітрин, познайомив їх з численними картинами, якими були прикрашені стіни в домі, й до кожного експонату він давав вичерпні пояснення. Потім Дмитро Іванович присів у крісло, склав руки на грудях і спитав:

— А чому це ви зацікавилися Богданом? Хіба у вас немає своїх героїв?

— Як нема! А Георгій Саакадзе! Він майже в той же час, як і Богдан Хмельницький, боровся за об'єднання Грузії. Але нам хочеться більше знати про славного українського гетьмана, щоб гідно відтворити його образ на грузинській сцені.

— Ну що ж, добре діло задумали. Допоможу чим зможу.

Допитливі митці Васадзе й Гамрекелі знайшли у Яворницького багатий матеріал, що міг надати майбутній виставі українського національного колориту. Гостей насамперед зацікавили знамениті малюнки дубових воріт Запорозької Січі, які були так оковані залізом, що, здавалося, й з гармати їх не проб'єш. Художник зразу ж дістав блокнот і змалював ці ворота олівцем.

Потім Дмитро Іванович пішов до другої кімнати й приніс звідти запорозьку шаблюку, пістоль і булаву.

— Ось, мої генацвали, — так, здається, називають у вас друзів, — розглядайте і малюйте. Все це вам знадобиться.

В блокноті художника швидко з'явилися гетьманське вбрання, люлька, булава. Не забув Дмитро Іванович показати гостям і посуд, орнаменти української вишивки.

А коли історик показав гостям репродукції малюнків Васильківського й Самокиша з унікального альбома «Українская старина», в гостей аж очі розбіглися. Найбільше їх зацікавили там типи козаків, їх костюми й побутові речі.

Кілька годин просиділи грузинські артисти над цим рідкісним альбомом. Це була для них справжня знахідка.

Блокноти були вже заповнені, але гості не поспішали йти.

— А який був дяк у Січі? — спитали вченого.

Дмитро Іванович усміхнувся. Він пригадав комедійні епізоди дяка-запорожця.

— Дяк у Січі був незвичайний. Він ходив у підряснику, але за поясом носив пістоля, а збоку в нього висіла шаблюка, й на шиї телпався хрест. Коли треба було послужити козакам, дяк не шкодував своєї голови. Він і в розвідку ходив, і в бою не пас задніх. Перед тим, як прийняти прибулого в Січ новака, він звичайно питав:

— У бога віруеш?

— Вірю!

— Перехрестися! А горілку п'єш?

— П'ю!

— Зразу видно, що істинно християнська душа!

Після цього дяк наливав у ківш горілки й підносив новому січовикові, а на закуску тикав йому тараньку. Коли горілки було мало, то беріг її для себе, а новакові давав нюхати тільки хвоста тарані.

Хоч січовий дяк і побожна людина, та до горілки був дуже швидкий. Інколи так надудлиться, що всю свою духовну одежу й хрест у корчмі проп'є. Але козаки прощали йому це, бо вважали дяка за свого вірного побратима...

— За п'ять годин, — згадує Васадзе, — ми тільки побіжно познайомились з дуже цінними для нас матеріалами, зібраними невтомними руками вченого.

Професорові дуже подобались гості з Грузії. Він не хотів їх відпускати, пропонував почаювати з ним, але гості помітили, що господар утомився, й стали прощатися.

Повернувшись до Тбілісі, артисти гаряче взялися готувати прем'єру «Богдан Хмельницький». 5 лютого 1939 року, за шість місяців до смерті Яворницького, в Тбілісі відбулася ця вистава, що пройшла дуже успішно. Грузинські митці надіслали Дмитрові Івановичу листа, в якому сердечно дякували за теплу зустріч у будинку біля Дніпра й за щедру допомогу запорозького батька.

ДОБРИ СУСІДИ

...До революції та й у перші роки радянської влади перед будинком Дмитра Івановича весь майдан заріс дикими хащами густого бур'яну. Ніхто тоді не розводив квітів, не вирощував декоративних дерев, як це робиться тепер. 1924 року Дмитро Іванович порадився з своїм сусідом Ларивоном Омеляновичем Подолінним і вирішив засіяти майдан просом.

— А чим же ми будемо орати? — спитав Ларивон Омелянович.

— Як чим? Волами та плугом!

— Де ж ми їх візьмемо?

— Ви про це не турбуйтеся, я вже подбав.

Дмитро Іванович звернувся до Катеринославського окрпродкому по допомогу. Другого дня в його розпорядження передано на цілу добу дві пари дужих волів, плуг і борону. Дмитро Іванович сам ходив за плугом, орав землю, а потім почепив через плече мішок з просом і засіяв ним бороновану землю.

Зібраний врожай Дмитро Іванович поділив так: частину дав своєму сусідові, меншу частину залишив собі, а решту проса зшеретував і віддав до обласної лікарні на харчування хворим, бідним вдовам та сиротам.

— Мій батько, — згадує син Подолінного Володимир Ларивонович, — мав шість колодок бджіл, виростив садочок. Дмитро Іванович щонеділі заходив до нас — милувався пасікою, давав цінні поради, як доглядати бджіл та садок. Він дуже цікавився всією нашою сім'єю.

Мати Володимира Ларивоновича Подолінного — Ганна Олександрівна — була родом полтавка, смутлява, чорноока, вродлива жінка, вміла співати старовинних українських пісень. Часто вчений просив її заспівати, й вона охоче співала, а Дмитро Іванович записував пісню на слова й на голос. Одного разу Яворницький приніс з музею жіноче українське убрання, що його носили на Полтавщині, попросив Ганну Олександрівну надіти. Господиня вбралася й причепурилася, стала як та квітонька.

— А ви вмієте танцювати? — подікавився Дмитро Іванович.

— А як же, вмію, не забула.

— Ану спробуйте, будь ласка, українського гопачка.

Де не взявся баяніст, заграв гопака.

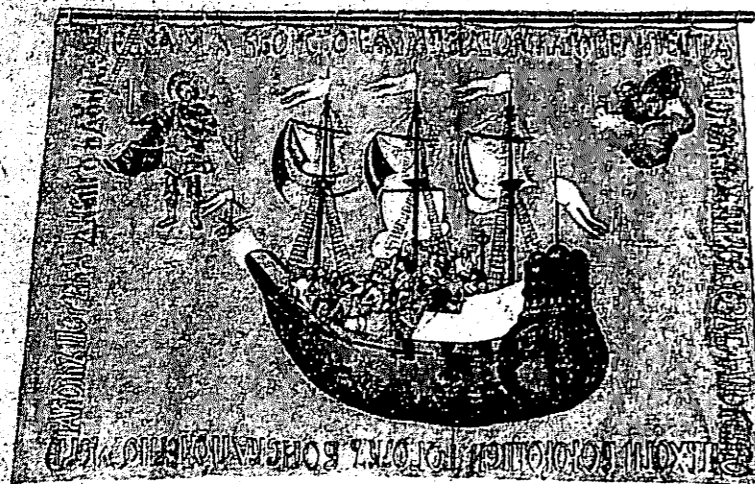
Враз Ганна Олександрівна вдарила об землю закаблукми і вихором закрутилася навколо поважного гостя.

Дмитро Іванович задоволено всміхнувся.

— Досить, досить. Це добре, що ви не розучилися танцювати.

Потім він сфотографував її і ці фотознімки надіслав Рєпіну для якоїсь картини.

Через деякий час коштом та за вказівками Дмитра Івановича пошили український костюм і Володі: червоні з підківками чоботи, козацькі широкі штани, вишиту сорочку та сиву смушеву шапку з червоним верхом, а до того ж оперезали кашеміровим поясом. Коли Володю одягли, прийшов Явор-

Прапор
війська
запорозького.

ницький з фотографом і кілька разів сфотографував парубка в різних позах. Ці фото Яворницький теж надіслав Репіну.

...Одного разу, будучи в запорозькому відділі музею, старий сусіда спитав Дмитра Івановича:

— Скажіть, що це за прапор, де ви його здобули?

— Е, козаче любий, це запорозький прапор, тільки це копія. Оригінал прапора — в Ленінграді, в Ермітажі.

— А хіба не можна оригінал сюди привезти?

— Та я хотів був доскочити того прапора, та не дали. Я вже віддав для Ермітажу кілька десятків дублетних експонатів з археологічних розкопів, але й це не допомогло. Довелося погодитись на копію, а на додачу взяв одних кілька запорозьких пістолів, шабель тощо.

Підходячи ближче до запорозького прапора, Дмитро Іванович узяв сусіду під руку й каже:

— А ви гляньте, Ларивоне Омеляновичу. Запорожці були волелюбний народ, вони любили червоний прапор, а не абиякий. Он як!

І підняв вказівний палець догори...

Дмитро Іванович підвів гостя до вітрини й показав цікаву знахідку, яку йому пощастило здобути під час розкопування могил, — бронзове люстерко з держальцем. Хоч це люстерко пролежало в могилі тисячоліття, але воно добре збереглося. Археолог пишався ним і частенько розповідав відвідувачам історію, як це люстерко хотіли в нього забрати в Петербург.

Добрі сусіди — Л. О. Подолинний та Г. О. Подолина.

— Якось у столиці чиновники з Міністерства освіти дізналися, що я викопав оце люстерко. Прийшов лист — негайно вишліть бронзове люстерко в Петербург на огляд. Що тут робити? Я й подумав: «Як тільки вишлю, то вже не побачу його, як свого вуха», а мовчати не можна — начальство ж вимагає! Покликав я сторожа музею та й кажу: «Ось тобі, Іване, тридцять копійок, піди на базар і купи старе відро». На другий день іржаве дно з цього відра я послав у міністерство. І що ж? Через п'ять днів мою посылочку повернули назад, а слідом за нею — лист. У ньому чиновники писали: «Повертаємо через непотрібність!»

Дружба з добрими сусідами була в нього щира й міцна. Про неї не забув Яворницький і в останні години свого життя.

За день перед смертю Дмитро Іванович послав хатню робітницю Катерину Іванівну до Подолинного, щоб зразу ж він прийшов до нього.

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу! — шанобливо вклонився сусіда.

— А-а-а! Це ви, Ларивоне Омеляновичу... От і добре, що ви прийшли. А я вже в-ми-ра-ю... Попрощаймося.

На очах слюсаря виступили сльози. Академік обняв його.

— Перекажіть, Ларивоне Омеляновичу, щоб зайшли до мене Ганна Олександрівна й Володя, треба й з ними попрощатися, бо вже ніколи не побачимося.

Другого дня не стало Дмитра Івановича.

МУЗЕЙ ПРИ МУЗЕІ

Ще напередодні Великого Жовтня в Катеринославі, з ініціативи видатного вченого-хіміка Л. В. Писаржевського, утворилася група професорів та викладачів, яка поставила собі на меті — організувати в місті Вищі жіночі

курси. До цієї групи входив і Дмитро Іванович Яворницький. Створення жіночих курсів було викликано тим, що царський міністр Касо видав наказ — вигнати всіх жінок з університетів. Отже, вчитись їм ніде було.

Ініціативна група багато зробила для того, щоб підібрати викладачів, опрацювати плани й програми навчання. Жіночі курси мали давати жінкам освіту, яка прирівнювалась би до вищої. Здавалося, все йшло гаразд, та коли постало питання про кошти на утримання курсів, ініціативна група зайшла в безвихідь.

Виручив Дмитро Іванович Яворницький.

Одного разу він сказав професорові М. О. Лебедєву, який потім став директором жіночих курсів:

— Ходімо до Копилова. В нього грошей — хоч лопатою горни! Я спробую умовити його, щоб він трошки потрусив своїм гаманцем.

Хто такий Копилов? Це був катеринославський мільйонер. Колись він пішки прийшов до Катеринослава з села Капулівки, що розкинулося проти острова, де була колись Чортомлицька Січ, бо в його кишені тоді вітер віяв. У Капулівці він був простий сіромаха — дядько Копил, ну а коли згодом вбився в колодки й у кишені забрячали гроші, він додав до свого прізвища кінцівку «ов», щоб вийшло «культурніше» «по-благородному», й став — Копиловим. Спочатку працював у бакалійній крамниці «хлопчиком на побігеньках», а коли виріс — у нього виявився неабиякий нахил до комерції. Копилов швидко розбагатів, прибрав у Криворіжжі до своїх рук рудні, потім залізницю, за ними — великі млини, а далі заволодів видавництвом «щоденної непартійної прогресивної газети» — «Придніпровський край». Сипав багаті гроші, як половою: куди треба, куди й не треба! Бувало, закупить усі квитки в театр, посадить у партері свою доньку, і отак увесь вечір артисти грають тільки для однієї особи.

Прогресивні діячі не раз зверталися до місцевого багатія по матеріальну допомогу. М. С. Копилов, щоб прославити себе, інколи давав кошти, але з такою умовою, щоб мати й власну користь.

Дмитро Іванович частенько знаходив ключі до таких жмикрутів — то він випросить у них гроші на обладнання музею, то на археологічні розкопки, то на видання потрібної літератури.

Зайшли тепер два професори до розкішного кабінету господаря видавництва.

— Здоровенькі були, Мико Семеновичу!

— Вітаю вас. Радий бачити гостей, сідайте!

Перед ученими сиділа людина висока на зріст, сухорлява, рухлива, з прозорливими очима.

— Ми до вас, Мико Семеновичу, в дуже серйозній справі, — почав було Дмитро Іванович.

— Слухаю вас, — насторожився Копилов, примруживши очі.

— Ми тут затіяли добре діло. Хочемо відкрити Вищі жіночі курси, бо

дівчат виганяють з університетів, а між ними в багато обдарованої молоді. Як бачите, діло добре, а грошей у нас — ні копійки.

— Он воно що! — невдоволено буркнув господар. — А я гадав, що ви прийшли до мене в якійсь комерційній справі. Скажімо, взяти підряд на збудування моста або шахти.

Дмитро Іванович не відступав.

— Е, Мико Семеновичу, пробачте мені на слові. Чи треба ж доводити вам, людині розумній і багатій, що люди, культура, освіта — дорожчі від мостів та шахт. Без людей — усе це ніщо. Отож не дарма так щедро допомагав Хренников видати оригінали документів великого нашого Кобзаря. А пригадайте, що зробив для людей Поль: подарував людям найдорожче, що в нього було, — музей. То хіба ж вам личить пасти задніх? Гроші — дим, а добре діло для людей — невмируще. Як ви гадаєте? — спитав Яворницький, пильно глянувши в очі неподатливому співрозмовникові.

Копилов завовтузився в кріслі, чоло його зморщилося.

— Скільки ж вам треба грошей? — нарешті спитав він.

— Ми завтра принесемо вам кошторис.

— Ну що ж, приносьте. Але пам'ятайте, — прощаючись, сказав Копилов, — гроші мої — тож і слава моя. Беріть гроші, та не забувайте, хто їх дав!

Учені подякували й вийшли з кабінету на вулицю.

— Ну й спритна ж ви людина, Дмитре Івановичу, — сказав на вулиці Яворницькому Лебедєв. — Якби не ви — не бути в Катеринославі Вищим жіночим курсам!

Професор Лебедєв розповів про цю бесіду Яворницького з Копиловим професорові Л. В. Рейнгарду, якого запрошено з Харкова читати на курсах лекції з зоології.

— Як можна побачитися з Яворницьким? — одразу спитав Рейнгард.

— Я про цю людину багато чув, а зустрічатись не доводилося.

— Ви зайдіть у музей, він завжди там. Музей для нього рідніший за власну домівку. Кожний, хто цікавиться життям і творчістю українського народу, не може не знати ім'я Дмитра Івановича.

Леонід Володимирович Рейнгард вважав за честь собі — зробити візит Яворницькому і ближчим часом пішов до музею. Директор зустрів його дуже привітно і за давньою традицією сам повів гостя показати музейні скарби.

— Переді мною, — згадує Рейнгард, — стояла трохи сутула, мила людина вище середнього зросту з шевченківськими вусами й сивою головою. Таким я завжди його бачу, коли згадую цю, напрочуд ширу й завжди веселу, людину.

Дмитро Іванович, дізнавшись, що гість — зоолог, повів його в екологічний відділ музею, де була виставлена місцева флора й фауна.

Знайомлячись з цим відділом, створеним з ініціативи Дмитра Івановича, професор Рейнгард побачив, який широкий діапазон інтересів у цього про-

фесора-історика. Дмитра Івановича цікавили не тільки історія народу, його вабили до себе і тварини, рослини та птахи рідного краю. Він хотів знати також, як українська природа впливає на людину, на її мислення, на творення художніх образів, народних пісень, оповідань, легенд.

Гостеві-зоологу було приємно дізнатися, що до його приїзду в Катеринослав тут знайшлася людина, яка подбала про створення в музеї екологічного відділу.

— А ось перед вами і сам завідувач цього відділу — Микола Іванович Подосинников. Знайомтеся! — відрекомендував Яворницький. — В нього золоті руки. Бачите, скільки тут вітрин, чучел, — усе це витвір його рук. Довгенько мені довелося його шукати для нашого музею, а все ж таки надібавав!

Коли в Яворницького визріла ідея відкрити в музеї відділ флори й фауни, він обійшов майже всіх міських природознавців та мисливців. Йому пощастило натрапити на рідкісного знавця природи і неабиякого майстра виготовляти чучела звірів та птахів.

Подосинников був так захопаний у фауну, як Яворницький в історію. Певно, це й зблизило їх. У Подосинникова цікава біографія. Вчився він у Харківському технологічному інституті, але з другого курсу його виключили за участь у страйках. Трохи пізніше він здобув природничу освіту, й це дало йому можливість стати викладачем природознавства в гімназіях та в реальному училищі.

Знайомство з Дмитром Івановичем відкрило йому нові перспективи в житті.

— От що, Миколо Івановичу, кидайте, мабуть, свою педагогіку та переходьте до мене в музей. Тут ви таке зробите, що увічнить ваше ім'я. Згода?

Директор музею знав, що природничий відділ — це не археологія, туди готовеньких експонатів не покладеш — треба виготовити чимало чучел і макетів. А як це зробити? І Яворницький надумав організувати на Басейній вулиці (нині ім. Писаржевського) спеціальну майстерню. Привів туди Подосинникова й каже:

— Тут буде майстерня й лабораторія з усім приладдям. Тепер слово за вами. Беріться, не гайте часу!

І майбутній помічник усю душу вклав у нову, але улюблену роботу.

Яворницький розповів професорові Рейнгарду, як Подосинников сам знімав із забитих птахів і звірів шкурки, робив чучела, готував ескізи для вітрин.

— Ви тільки гляньте, Леоніде Володимировичу, на осьього зайчика або на оту качку чи на орла. Вони ж як живі, все в них на своєму місці. Щоб так зробити чучело — треба мати велику любов до природи й покликання ентузіаста!

І справді, Подосинников зробив 120 художньо оформлених вітрин, виготовив 700 чучел різних тварин і птахів, зробив понад тисячу зразків молюсків.

— А тепер гляньмо ще на оті великі вітрини, — запропонував гостеві Дмитро Іванович. — Там ви побачите саме те, що приваблює сюди зоологів.

Перед очима гостя відкрилася величезна палеонтологічна колекція. Цікавий був зокрема повний комплект кісток мамонта, голова первісного бугая та чучело триметрового полоза.

— Між іншим, цей полоз має свою кумедну історію, — зауважив, посміхаючись, Дмитро Іванович. — До катеринославського поліцейського дійшли чутки, що десь на околиці міста об'явилося страховище, яке... пожирає людей. Ця звістка наполохала начальство. негайно споряджено цілу експедицію озброєних поліцаїв і кинуто на розшуки «страшного змія». Шукали його, казавши, три дні й нарешті-таки надібали і спільними зусиллями хвацьких поліцаїв якось там убили гадину. Але того ж дня до поліції звернувся адміністратор звіринця і заявив, що кілька днів тому з клітки втік рідкісний полоз, і просив допомогти розшукати його.

— Ви не хвилюйтесь! — заспокоїв поліцейський адміністратора звіринця. — Ми вже його вбили.

— Як убили? — жахнувся адміністратор. — Таж полоз цей мирний, він нікому ніякої шкоди не чинив!

— Е, це ви так думаете, а до нас дійшли чутки, що змії людей пожирає. Нам ніколи розбиратися, з'їв він там кого чи не з'їв, — бахнули по ньому з гвинтівок, і баста! Ми вже й вищому начальству рапортували про це! — гордовито сказав поліцейський.

Коли я почув, що вбили полоза, прибув до поліцейського і сказав йому:

— А полоза ви дарма знищили. Він зовсім не шкідливий.

— Як не шкідливий? Усі кажуть, що він людей їсть. От ми й убили його.

— Адміністратор звіринця хоче подати на вас скаргу губернаторові. Може бути велика прикрість.

Поліцейський зблід і розгублено питає:

— Що ж тепер робити?

— З губернатором я сам поговорю, а ви, поки не пізно, накажіть зробити з забитого полоза чучело й передати його в музей.

Поліцейський одразу пристав на пропозицію вченого. Викликав свого помічника, й через два дні в музеї було вже виставлене величезне чучело полоза.

Взаємне почуття приязні дедалі більше зближувало двох учених — археолога й зоолога.

1918 року, на базі Вищих жіночих курсів, у Катеринославі відкрито Державний університет з чотирма факультетами: історико-філологічним, юридичним, медичним та математичним. Першим ректором університету призначено професора Лебедева. Яворницького запрошено читати курс лекцій з історії України. Проіснував університет до 1920 року, а потім його перетворено в Інститут народної освіти. 1933 року знову засновано університет.

Яворницький і Рейнгард були членами Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини. Багато пам'яток вони взяли на облік і зберегли від руйнації. Часто їм доводилося виїздити в далекі села оглядати пам'ятки і просити людей, щоб зберігали надбаня предків.

Один учитель з Кам'янського (нині Дніпродзержинськ) написав Яворницькому листа, де повідомляв, що місцеві селяни знайшли кістки мамонта й топлять ними свої печі.

— Що ж будемо робити? — спитав Рейнгард Дмитра Івановича.

— Як — ще? негайно треба вихати!

Сіли на поїзд і через годину були вже на місці. Зайшли до вчителя, а потім пішли до ями, де викопано рештки мамонта. Частину кісток і справді вже спалено, але більшість лишилась ціла. Того ж дня знахідку відправили до музею.

Час від часу музей поповнювався новими експонатами. Але вільного місця в залах уже не було. Дмитро Іванович вирішив тимчасово, поки добудують нове музейне приміщення, передати всі експонати екологічного відділу біологічному факультету Державного університету.

— Усе це багатство, Леоніде Володимировичу, я можу довірити тільки вам, деканові біологічного факультету. Певен, що ви збережете ці експонати.

— Спасибі, Дмитре Івановичу, за довіря. Ми з цих експонатів відкриємо при факультеті спеціальний музей. Усе буде збережене.

Дмитро Іванович узяв під руку свого друга:

— Майте ж на увазі, Леоніде Володимировичу, передаю тимчасово. Я вірю, що прийде час і ви це повернете в нове приміщення музею.

На жаль, сподіванки Дмитра Івановича об'єднати історичний музей з екологічним не здійснилися.

Згодом у музеї відкрили два нові відділи: «Промислові тварини» й «Мічурінський куток». Останнім часом музей збагатився на фауну Антарктики — тут появилася кістка касатки, череп кашалота, чучело бобра, білого ведмеда, зебри, а також буревісника й пінгвіна.

— Дмитро Іванович, — сказав професор Рейнгард, — пішов од нас тепер на вічний спокій, але його ідея — якомога ширше показати людям усі скарби нашого краю — не вмерла. Ми не тільки зберегли те, що він зібрав, а й поповнили екологічний музей новими цінними експонатами.

«ІХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ»

Серпневого сонячного дня до будинку Яворницького підійшло двоє літніх людей з цінками в руках. Один з них в окулярах і капелюсі — народний артист УРСР А. П. Хорошун, другий, з голеною головою, трохи шкутильгав на одну ногу — кларнетист М. М. Саблін. Їх здивувало, що двері до будинку,

пори́г якого понад двадцять років ніхто не переступав, були відчинені. «Що сталося?» — подумали вони й зайшли всередину. Назустріч вийшов високий, сухорлявий завгосп музею.

— Що тут у вас робиться? — поцікавилися гості.

— Впорядковуємо будинок Яворницького, який тепер стане філіалом музею: поновлюємо робочий кабінет ученого, ремонтуємо всі кімнати, дах, мезонін. Усе буде так, як за життя Дмитра Івановича.

— А як тут картини Струнникова — чи цілі?

— Їх треба трохи реставрувати, бо гітлерівці подзьобали. Приходьте в травні на відкриття, — ласкаво запросив завгосп.

Саме в цей час я йшов у парк імені Шевченка і, випадково зустрівшись з двома знайомими, які оце стояли на ганку, поцікавився, що вони там пильно розглядають.

— Чому ви тут ходите? — спитав я їх.

— Як чому? Ми ж давні приятелі Дмитра Івановича! Зібралися в парк, аж бачимо — двері відчинені, от і завітали сюди.

До парку ми попрямували всі разом. Знайшли лаву, присіли під гіллястою акацією і зразу ж почалися спогади.

— Тисяча дев'яносто двадцять четвертого року, — сказав Антін Панасович, — я їздив у Запоріжжя, де грав тоді наш театр. Якось зайшов я до реkvизиторської і там, у мотлосі, натрапив на одну грубу й дуже стару книгу. Це було євангеліє XVI віку, написане рукою. Я щось там заплатив за нього й привіз у Дніпропетровськ. Зайшов до музею, щоб показати Дмитрові Івановичу, але мені сказали, що він зараз удома. Пішов просто додому. Подзвонив. За якусь хвилину вийшов Дмитро Іванович.

— А-а-а, козарлюга Хорошун прийшов. Здоровенькі були.

— Здрастуйте, Дмитре Івановичу.

— Мабуть, щось принесли, Антоне Панасовичу? — спитав господар, коли вгледів пакунок у моїх руках. — Симо! — звернувся він до своєї дружини. — Ти б нам наливочки приготувала та яблужок свіженьких на стіл поклала. Гість же прийшов!

Хорошун розпакував книгу й показав Яворницькому. Той узяв її, надів окуляри, перегорнув кілька сторінок і зразу ж поніс у другу кімнату, де лежали музейні експонати у вітринах. Згодом повернувся звідти вже без книги.

— Ну, що, Дмитре Івановичу, як моя книга? Де вона?

— Та там... Навіщо вона вам? Нехай побуде в мене.

Хорошун усміхнувся, мовляв, все зрозуміло: рідкісна книга сподобалась Яворницькому і попала в надійні руки. І він не помилився: євангеліє залишилося в музеї назавжди.

Пригадався мені ще й такий випадок. Одного разу до Дмитра Івановича приїхав з Полтавщини його знайомий лікар-хірург Олекса Сидорович Будай.

Гість привіз з собою рідкісну книжку: «История Русов или Малой России» Георгія Кониського, видання 1846 року.

— Подивіться, Дмитре Івановичу, на цю книжку! — похвалився гість. Дмитро Іванович схопив її, глянув на титульний лист і сховав за спину, наче боячись, щоб у нього не забрали її назад.

— Я подивлюся на неї, а ви навідуйтеся...

Кілька разів Будай навідувався до Яворницького, але розмова про книжку ніяк не клеїлась. Тоді Будай обережно спитав:

— А як там поживає моя книжечка?

— Нічого собі, живе. Вам її, Олексо Сидоровичу, більше вже не бачити.

— Чому?

— Ваша книжка збагатила нашу музейну бібліотеку. Така штука нам дуже потрібна.

— Я так і думав, що вже більше не побачу її. Тоді, може, я зроблю на ній дарчий напис для музею? Давайте напишу.

Дмитро Іванович насторожився, глянув на Будая і сказав:

— Ось вам, Олексо Сидоровичу, папір — пишть, а ми перенесемо його в книжку...

Ця рідкісна книжка й досі зберігається в бібліотеці музею. На ній позначено інвентарний номер, але без дарчого напису...

Слухаючи Хорошуна, кларнетист Саблін і собі встряв у нашу розмову. Йому теж було що сказати.

Микола Михайлович Саблін до Великої Вітчизняної війни працював у симфонічному оркестрі Дніпропетровського радіокомітету. Одного разу він виконував на кларнеті соло під акомпанемент роля. Дмитро Іванович почув по радіо, що варіацію «Іхав козак за Дунай» з опери Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм» виконує соліст Саблін.

Професорові подобалося це виконання. Він добре запам'ятав прізвище кларнетиста і незабаром пішов у радіокомітет і попросив:

— Покажіть мені отого Шаблю, що вчора по радіо грав на кларнеті «Іхав козак за Дунай»!

— На жаль, його зараз тут нема.

— А де ж він? Де його можна знайти?

— Шукайте в парку ім. Шевченка. Там він працює солістом у духовому оркестрі.

Дмитро Іванович дуже любив класичну музику Чайковського, Шопена, Гуно, але особливо захоплювався творами українських класиків — Гулака-Артемівського, Лисенка, Леонтовича, Стеценка, Ревуцького. Твори цих композиторів він майже щовечора слухав у парку Шевченка, навпроти свого будинку.

І ось одного вечора Дмитро Іванович зайшов до парку, сів на лавці відпочити, коли це оголошують початок концерту. «Зараз артист Саблін виконає соло з концерту композитора Божарда».

Дмитро Іванович підвівся й попрямував до естради. Під час антракту підійшов до групи музикантів і спитав:

— А де той Шабля, який щойно грав на кларнеті?

— Десь тут.

— Покажіть мені його, будь ласка.

Кларнетиста швидко розшукали й шепнули: «Там хтось поважний тебе чекає!» Саблін кинув недокурену цигарку, підійшов до незнайомого дідуся в капелюсі й відрекомендувався:

— Я Саблін. Ви мене шукаєте?

— Так. Саме вас шукаю. Нарешті таки спіймав. Моє прізвище Яворницький.

Саблін був дуже радий познайомитися з відомим ученим. Він пишався, що саме ним зацікавився професор-історик.

— Мені хотілося з вами погомоніти. Ви зараз вільні?

— Хвилину через сорок закінчиться концерт, і я до ваших послуг.

— Добре, почекаю.

Саблін нетерпляче дивився на годинника. Як тільки капельмейстер оголосив: «Концерт закінчено!» — він зразу ж кинувся до Яворницького. За старою звичкою Дмитро Іванович почав своє знайомство з традиційного питання:

— Скажіть, відкіля ви родом?

— Я народився у Мандриківці.

— Гм, цікаво. А чи знаєте ви, чому це селище зветься Мандриківкою?

— Ні, не знаю. Буду вдячний, коли поясните.

— Саме тут, на березі Дніпра, ще тисяча сімсот сімдесят дев'ятого року перший оселився запорозький осаул Андрій Мандрика. Отож, голубе, від його прізвища й пішла назва — Мандриківка.

Саблін з великим інтересом вислухав розповідь, як другий запорожець — полковий осаул Лазар Глоба — заснував у Катеринославі, за допомогою запорожців Микити Коржа та Гната Каплуна, чудесний міський сад. Цей сад займав площу вісімдесят сім тисяч п'ятсот квадратних сажнів і був один із краших на півдні України. Після смерті Глоби сад перейшов до казни. Могила Глоби стоїть у парку ім. Чкалова.

Далі Дмитро Іванович подікавився:

— А ваше прізвище часом не перекручене?

— Як вам сказати, мій батько колись писався Шабля, а як попав у солдати, став Саблін. Отак воно і залишилося.

— Я теж так думаю і, як бачите, не помилився, коли вас уперше назвав Шаблею.

Дмитро Іванович похвалив Сабліна за його вмиле виконання соло на кларнеті, яке вже не вперше слухав по радіо і в парку.

— Миколо Михайловичу, до вас прохання: зберіть увесь колектив духо-

вого оркестру та приходьте до мене додому в гості. Я живу ось навпроти парку.

Музикант був трохи здивований таким несподіваним запрошенням, та ще й не одного чоловіка, а всіх двадцяти п'яти учасників оркестру.

В призначений час вони прийшли. Дмитро Іванович гостинно прийняв їх і розсадив на веранді. На столі з'явилися соковиті груші та яблука з власного садка.

— Пригощайтеся, друзі, будьте як у себе дома, — запрошував господар.

Гостям у будинку Яворницького одразу впали в очі розмальовані стіни у приймальній кімнаті. Саблін перший підійшов до одної картини й спитав:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, що це за вусатий дід сидить біля воза?

— То чумак. Він іде в Крим по сіль. У дорозі втомився, випріг волів і пустив їх пасти, а сам вирішив трохи підкріпитися. Сів ото чумака під своєю мажарою, дістав раку (горілку), налив у дерев'яний корячок, але, як бачите, не поспішає випити.

— А чому?

— Тому, що український чоловік ніколи не квапиться випити. Він перед тим, як це зробити, любить сказати щось таке жартівливе, приємне, а вже потім перехилить аж до дна, не залишить і краплі. От, наприклад, запорожець поставив перед собою пляшку оковитої та сам себе питає і сам собі відповідає:

— Хто ти?

— Оковита!

— А з чого ти?

— Із жита!

— А відкіля ти?

— Із неба!

— А куди ти?

— Куди треба!

— А білет у тебе є?

— Ні, нема!

— Так ось тут же тобі й тюрма!

У запорожців був звичай класти горілку померлому козакові. Євдокія Яківна Тимофеева, що жила в Нікополі, розповідала, що на власні очі бачила, як старе кладовище над Дніпром, підмите водою, стало руйнуватися, земля на ньому обсіпала в Дніпро, а з нею разом випадали й козацькі домовини. Знайшлися тоді ласі до чужого добра люди, що відкривали домовини, сподіваючись пожитися грішми. Але замість грошей знаходили великі кістяки з чубами на голові, а в ногах стояла зелена пляшка з горілкою. Дехто не втерпів і покуштував. І що ж — покотом валялися, бо дуже міцна була запорозька горілка...

Музиканти зачаровано слухали оповідача, поки той не скінчив і попросив їх:

— Ну, хлопці, може, що-небудь заграєте?

— Коли маєте бажання, будь ласка. Що б ви хотіли?

— Для початку що-небудь із «Запорожця за Дунаєм», а потім «Вечорниці».

Музиканти старалися з усіх сил. На обличчі Дмитра Івановича то ясніла радісна усмішка, то лягала ледь помітна тінь смутку.

Потім Дмитро Іванович попросив Сабліна виконати «Іхав козак за Дунай». Слухав він цю пісню з якоюсь особливою насолодою, мов тільки дивився на прудкі пальці кларнетиста, а сам думками був десь далеко-далеко...

— Ну, порадували ви, Шабле, старого! Повік не забуду, — сказав зворушений Дмитро Іванович, коли затихла музика.

Саблін устав і підійшов до розкішного куща троянд, що росли біля паркана. Милуючись ними, він захоплено промовив:

— Які ж у вас, Дмитре Івановичу, гарні троянди!

— Сам своїми руками викохав! — похвалився господар. — Може, зірвати оту квіточку?

— Ні, не зривайте: нехай вона чарує і веселить ваше серце, аж поки сама не зі'яне.

Наступного дня, тільки-но почув Дмитро Іванович, що в парку заграла музика, він зірвав найпишнішу троянду, взяв з собою три великі жовтобокчі груші й подався до парку. Під час антракту він підійшов до музикантів і попросив викликати Шаблю. За якусь мить кларнетист стояв перед ним.

— Здрастуйте, професоре!

— Вітаю вас і щирим словом, і чарівною трояндою, яка вам учора дуже сподобалася. Приймайте її від щирого серця.

Саблін узяв загорнуту в газету вогнисту квітку. В цей час Дмитро Іванович, непомітно для музиканта, поклав у його кишеню груші.

— Дуже дякую вам, Дмитре Івановичу. Якщо дозволите, я цю троянду від вас і від себе піднесу моїй землячці, талановитій піаністці Лідії Афанасьєвій. Вона завжди акомпанує мені, коли я виконую «Іхав козак за Дунай».

— Я не перечу, будь ласка!

Про цей дарунок Саблін і дотепер згадує тепло і вдячно.

Він розповідає і про те, як йому довелося проводити Яворницького на сесію Академії наук до Києва.

— Це було десь тисяча дев'ясот тридцять п'ятого року. Дмитрові Івановичу тоді минав восьмий десяток. Здоров'я в нього було вже слабке. З дому в далеку дорогу його самого не пускали. Але він вирішив усе ж таки їхати. В Києві, на вокзалі, його мали зустріти співробітники академії, і треба було тільки посадити його на катеринославському вокзалі в поїзд. Саблін узяв це на себе. Він заздалегідь придбав квиток, під'їхав з Яворницьким до вокзалу, й провів професора до м'якого купе. Потім викликав провідника й попросив:

— У цьому купе їде патріарх науки академік Яворницький; йому вже вісімдесят років; бережіть його.

— Все буде гаразд, не турбуйтеся!

В купе з ним був академік О. М. Динник та інші вчені. Кажуть, що ніхто з них у дорозі не спав, коли Яворницький починав розповідати окремі епізоди з історії Січі.

— Розкажіть, Дмитре Івановичу, що то за «стовпова смерть» була в запорозців? — попросив Динник.

— У запорозців був такий звичай, що як хто вб'є товариша, то зараз його ведуть карати на палю. Оце вам і стовпова смерть! Перед тим, як посадовити злодія на палю, оголошували по всій окрузі, чи не знайдеться де така дівка, щоб вийшла за стовповика заміж. Як знайдеться, тоді його звільняли від страти, а тільки висилали геть за Січ, на зимовник. От і зголосилася якась одного разу. Прийшла вся пов'язана хустками. Стовповик насторожився, підійшов до неї та й каже: «А розкрийся, я подивлюся на тебе, яка ти є». Вона розкрилася. Глянув він, аж вона ряба, як петрівська зозуля. «Як з такою віячатися, — сказав стовповик, — так лучче на палі мотатися!» Та й пішов на палю, на страту.

Коли Дмитро Іванович повертався з сесії до Дніпропетровська, на пероні його знову зустрів Шабля.

— Ну, як ви себе почували в дорозі?

— Ви знаєте, Микола Михайловичу, мене так доглядали, як малу дитину. Я навіть не второпав: чи я був дома, чи в дорозі. Одне слово: «Іхав козак за Дунай!..»

БІЛЯ ДЗВОНЕЦЬКОГО ПОРОГА

Найближчим другом Яворницького з місцевих митців був артист Дніпропетровського українського театру ім. Шевченка Володимир Филімонович Патлань.

— Я ніколи не забуду тих щасливих годин, — розповідав він, — які мені випало провести разом з Дмитром Івановичем — пливти по дніпровських хвилях, їсти з одного казана степову пішоняну кашу, вкриватися одним уквивалом і слухати його неповторні оповідання.

Вперше Патлань побачив і почув Дмитра Івановича, коли зайшов до музею ще десь 1925 року. Директор музею, що давав у той день пояснення, зупинявся біля кожного експоната і з таким захопленням розповідав «біографію» експонатів, що, здавалося, всі ми слухали якусь чарівну казку.

Молодий артист не втерпів і спитав одного екскурсанта: «Скажіть, будь ласка, хто це такий?» Той з повагою відповів: «Яворницький!»

Вдруге Патлань побачив Дмитра Івановича через рік на дніпровому березі коло Дзвонецького порога. Зустрілись вони ввечері коло багаття, на

якому варили юшку. Яворницький сидів у гурті лоцманів і розповідав про Запорозьку Січ, про козацькі походи на Крим та визволення українських бранців, яких захопили татари. Тут, біля багаття, й познайомилися вони. В той вечір Дмитро Іванович залюбки співав разом з ними старовинних пісень, а коли один лоцман узяв свою стареньку кобзу, вдарив по струнах і заспівав: «Ой піду я понад морем», Дмитро Іванович зразу ж записав цю пісню на голос.

Кобзар замовк. Дмитро Іванович раптом спитав:

— Ось ми з вами сидимо біля Дзвонецького порога. А чи знаєте ви, чому він так зветься?

— Ні, не знаємо, розкажіть.

Дмитро Іванович розповів цікаву легенду.

— З наказу Катерини Другої по Дніпру на дубі везли великого дзвона. На порозі дуб розбився об скелю, і дзвін потонув. Кажуть, якщо пірнути у воду та прислухатися, то почувеш, як той дзвін гуде. Ось тому його й назвали Дзвонецьким.

Трохи згодом він розповів, як перемогли козаки татар нижче Вовнізького порога.

— Козаки загнали татар уночі в глибоку балку і всіх там, як капусту, пошаткували. З того часу ця балка й зветься Татарською.

А далі Яворницький згадав про свою подорож у село Кам'янку на Дніпрі.

— У селі Кам'янці я зустрівся з дідом садівником Семеном Герасименком. Вибрали ми з ним гіллясту яблуню й лягли під нею на шовковій травичці. Дід Герасименко був добрий балакун, в його пам'яті збереглося багато чого про звичай запорозців та їхній побут.

— Отут, у балці Миловій, — казав він, — була запорозька церква. Та ще й яка — комишева! До неї на покрову запорозці плавом пливли! Та всі чубаті, з шаблями, в жупанах. Як були ми малими, нам теж стригли голови, а невеличкі оселедці зоставляли. Ото було як зчепимося за чуби та й борсаємося, поки нас не розведуть або не повідрізають нам чуби. А яка тут була сторона! В плавнях дикі кабани пудів по десять водилися, річки кишіли рибою, хмарами птиці літали. А трава — аж попід руки. Як випаде роса, то скидай штани, бо так забр'юхаєшся, що одна страмота...

Довго розповідав Дмитро Іванович про діда Герасименка. Вже й юшка стала холонути, а лоцмани сидять мов зачаровані, думають про давнину... А коли вже взялися до юшки, Дмитро Іванович і тоді веде своє:

— По всьому Дніпру козаки мали своє військо, воно боронило ці землі від наскоків татарви. Стояли козаки і на Самарі, де тепер місто Ново-московськ. Там була дев'ять запорозька паланка; це ж вона й спорудила тут дерев'яну церкву на дев'ять бань на честь своєї паланки.

Після першого знайомства на Дзвонецькому порозі Патланеві пощастило ще кілька разів зустрічатися з Дмитром Івановичем. Вони спускалися разом через пороги на Запоріжжя, піднімалися з лоцманами до Дніпропетровська.

— Дмитро Іванович добре знав моє ім'я й прізвище, але завжди звертався до мене не інакше, як «козаче»,— згадував артист.— Йому, мабуть, було приємно так мене кликати. Я до цього звик і не заперечував.

Якось довелося Патланеві бути в будинку Дмитра Івановича, коли там грали бандуристи. Дмитро Іванович сидів, глибоко замислений, заплющивши очі. Він слухав пісні, а думки його витали десь далеко-далеко.

Артист спитав його:

— Скажіть, Дмитре Івановичу, чим вас так приваблює бандура?

— Любий козаче, я дуже люблю свій народ, люблю його душу, його музику. Пісня для мене — це все: і минуле, і сучасне, і, якщо хочете, майбутнє нашого народу. Вона вічно жива й невмируща. Пам'ятаєте в Шевченка: «Наша дума, наша пісня не вмре, не загине, от де, люди, наша слава, слава України»?

Останній раз Патлань бачив Дмитра Івановича під час гастролей свого театру в Києві 1938 року. Зустрілися вони на Хрещатику, і Яворницький попросив провести його до будинку Академії наук на Володимирську вулицю. Дорогою вони згадали вечір на Дзвонецькому порозі, засмаглих, веселих дніпровських лодманів, ревучі пороги...

— Ех, майнути б туди ще раз! — зітхнув Дмитро Іванович.— Та, мабуть, уже не доведеться...

— Ми довго не могли розлучитися тоді,— згадує Патлань,— ніби відчували, що більше вже не побачимося.

БІЛЯ ЧЕСНОЇ МОГИЛИ

Сторож музею дід Білий оглянув подвір'я і вже було попрямував до своєї кімнати, аж глядь, біля могили Д. І. Яворницького навколішках стоїть якась людина. Сторож тихою ходою підійшов ближче.

— Що з вами, добрий чоловіче?

— Та згадав Дмитра Івановича...

— Ви тутешній чи прибулий?

— Я з Місхора. Познайомимось — Корсуновський Олександр Павлович. Колись жив тут, у Дніпропетровську, але за станом здоров'я переїхав до Криму. Та оде й приїхав, щоб вклонитися його могилі.

Дід Білий дізнався, що Корсуновський — інженер-фізик, йому вже перевалило за 60 років.

Сторож і прибулий сіли на скамниці і довго гомоніли про Дмитра Івановича. Їм було що згадати, бо обидва добре знали вченого.

Згодом і мені вдалося познайомитися з Олександром Павловичем. Ми почали з ним листуватись, а незабаром і зустрілися. В його пам'яті збереглося багато цікавих епізодів з життя Яворницького.

В 1918 році до рук юнака Корсуновського, який тоді жив у селі Ковпаківці, Новомосковського повіту, випадково потрапила книжка Д. І. Яворницького «По следам запорожцев». Він почав її читати і не відірвався, поки не закінчив.

Тоді ж від місцевого вчителя Корсуновський дізнався, що автор цієї книжки — живий, працює в Катеринославі директором історичного музею.

Через три роки Корсуновський став студентом Інституту народної освіти. Там він і побачив Яворницького. І хоч юнак спеціалізувався на фізиці, але йому кортіло послухати лекції Дмитра Івановича. Потрапив на одну з них, яку професор читав перед самими канікулами.

Ось Дмитро Іванович зайшов до аудиторії — трошки сутулий, сивий. Всі встали й шанобливо привіталися. В залі відразу запанувала тиша. Ні ніхто не насмівився порушити бодай найменшим рухом протягом усієї лекції. Пролунав дзвінок на перерву, але з місць ніхто не підводився.

Кінчаючи свою лекцію, Дмитро Іванович звернувся до студентів з особистою проською, щоб записували вони духовні скарби народу.

Яворницький не вперше звертався до своїх вихованців з таким закликом. І вони з великою охотою збирали зразки народної мудрості і пам'ятки історичної минувшини.

Другого дня Корсуновський зайшов до музею, розшукав директора і почав розпитувати про історію експонатів.

Яворницькому сподобався допитливий юнак. Вчений охоче розповів йому про найцікавіші речі, а потім спитав його:

— А чому ви так цікавитесь музеєм?

— Хочеться знати історію рідного краю. Ой, як хочеться!

— Це дуже похвально, юначе. Минуле допомагає краще зрозуміти сучасне. Приходьте, коли матимете час, я вам багато дечого розповім.

Зустрівши іншого разу Корсуновського, Дмитро Іванович несподівано спитав його:

— Ви українську мову добре знаєте?

— Та наче знаю.

— Тоді ось вам аркуш паперу, напишіть, будь ласка, що-небудь, ну хоча б своє враження про музей.

Корсуновський сів за стіл і написав. Яворницький пробіг очима папірець, задоволено усміхнувся і сказав:

— А тепер у мене буде до вас прохання. Допоможіть мені словника переписати. Ви зможете це зробити, у вас є вільний час?

— А чому ж, допоможу!

Дмитро Іванович запросив юнака до себе додому. Він узяв з полиці кіпу списаних аркушів і поклав перед собою.

— Оце, Олександр Павловичу, мій найголівніший скарб. Трапилось так, що я свої розкопки почав з могили. А треба було починати не з могили,

а з одих коштовних перлин. Адже мова людей — найцінніше багатство. Я часто жалкую і не можу собі простити, що так пізно взявся за цю роботу. Коли б раніше я кинувся, давно б уже написав українського словника. А тепер наздоганяю, та, мабуть, уже не встигну надолужити прогагане. Ось бачите, які гори я зібрав! А кінця ще не видно. Ви ж уявіть собі, скільки ще не зібрано невмирущої народної мудрості! Життя не чекає, треба поспішати...

Дмитро Іванович брав чверть аркуша, читав з нього, вимовляючи кожне слово з великою любов'ю, з якимсь особливим смаком.

— Оці аркуші, Олександр Петровичу, треба переписати для друку.

Молодий помічник гаряче взявся за діло. Завзятий ентузіаст переписував словник близько семи років.

Дмитро Іванович був веселий і дотепний співрозмовник. Вечорами він частував гостя розповідями з своєї «бувальщини». Коли в нього був особливо гарний настрій, він артистично зображував царя, міністра, урядника або попа — будь-якого типа, з яким йому доводилося зустрічатися в житті.

Якось зайшла розмова про походження пісень. Дмитро Іванович спитав свого помічника:

— Ви любите пісні?

— Дуже люблю.

— Ану, проспівайте яку-небудь народню українську.

Корсуновський згадав, що вчора був на концерті і чув пісню «За Німан іду я». Він заспівав її.

Дмитро Іванович уважно прослухав, а потім несподівано засміявся.

— Хіба ж це народна пісня? Це ж, голубчику, романс, підробка під народню творчість.

— А чули ви, Олександр Павловичу, пісню про вдовиного сина?

— Ні, але з радістю послухаю і для себе запам'ятаю.

Дмитро Іванович старечим, але приємним голосом протяжно виводив:

О-о-ой у полі билинонька
колиха-а-ається,
А-а-а в шиночку вдовин син
напива-а-ається...

— Чули таку? — перепитав Дмитро Іванович гостя. — Оце вам справді народна.

Якось навесні 1925 року Корсуновський спитав Яворницького:

— В цьому році Вам, здається, минає сімдесят років. Чи не збираються відмічати цю дату?

— Чув, що збираються. Але я — проти. Навіщо нагадувати ювілярові про його старість, про те, що вже час-бо й честь знати. Мало радощів од таких шанувань.

Але ювілей все-таки відбувся.

І коли Дмитро Іванович вийшов на трибуну, всі піднялися з місць і довго аплодували йому.

— Дорогі друзі мої! — почав свій виступ учений. — Ви сьогодні мені відкрили мене. Я ще не зробив підсумків свого життя. Це ви зробили. Як добрий господар восени збирає з своєї ниви зерно і полови, так і я в своєму житті збирав усе. В моїх літературних працях є і зерно, і половина. Мине який час, і все це забудеться. Зерно ж моє — зерно чисте, відбірне, яке я збирав усе своє життя, — це музей! Блаженної пам'яті Олександра Миколайовича Поля, який перший поклав цеглину в заснування музею, а мені випало велике щастя довершити це добре діло. Радісно мені на серці, що мою працю в музеї ви тут високо цінували. Це окрило мене, додає сил, викликає бажання щедро служити народові, своїй рідній Вітчизні. Пам'ятайте, настане час, багато різних установ ліквідується, а музей — ніколи. Музеї існуватимуть вічно, бо вони показуватимуть майбутнім поколінням, чим людство в своїй творчості було і чим воно стало.

Після зборів до Дмитра Івановича підійшов Корсуновський. Яворницький взяв його під руку, і вони разом попрямували додому. Того вечора Дмитро Іванович довго не міг заснути.

Ось про все це і думав Олександр Павлович, коли стояв наколішки біля могили.

Після першого видання книжки «В пошуках скарбів» автор одержав сотні листів од учителів, учених, робітників, колгоспників і студентів. Були серед них і легенди та всякі перекази, що відбивали образ Д. І. Яворницького в народній фантазії і водночас свідчили про велику популярність ученого і любов до нього простих людей.

Деякі з цих легенд, записані з живих уст народу, я подаю в цьому розділі.

ЗАПОРОЗЬКИЙ ПИСАР

Зустрілися два дніпровські лоджани та й повели між собою розмову про Яворницького. Один з них і каже:

— Ти чув, що Яворницький помер?

— Чув, та не дуже вірю, — відповів другий.

— Чому ж не віриш?

— Тому, що Яворницький характерник.

Он що!

— А що це?

— А те, що він тільки про око людське вмер, а справді живий. Він, кажу тобі, може у що завгодно перевернутися, бо все знає, і все бачить, і все може зробити.

— А де ж він тепер?

— У Січ переселився. Він усіх гетьманів бачив, усіх кошових отаманів знав, був на їхніх радах, знався з запорозькими характерниками. Через те його й прозвали запорозьким батьком. Ти бачив, скільки він книг понаписував?

— Ні, не бачив.

— Е-е-е! Ну, що ж з тобою балакати — темна ти людина!

— Я й справді темний, бо не вчився, неписьменний. Так ото й розкажи мені, що він найголовніше написав?

— Про всіх запорожців історію склав. Аж три книги одгрюкав! Та ще ж і книги які! Кожна з них пуд ваги має. Ніяк не менше — сам підіймав. Так отож, щоб ті пудові книги написати, треба було вік жити в Січі. І він там жив і тепер там вештається — до всього придивляється, до всього прислухається і все собі щось записує, а потім складає отакенну тобі історію. Там усі запорожці в нього виведені.

— Ну, а як же він ото знається з кошовими отаманами, коли їх уже немає?

— Скажу тобі й за це. Недавно був я в Капулівці. Сидимо з одним дідом під повіткою, балакаємо про всяку всячину. І про Яворницького, згадали і про кошового Сірка. Так отой чоловік мені й розказав:

«Дивлюсь, каже, а біля Сіркової могили надвечір сидять двоє. Хто б ти думав? Сірко і Яворницький. Кошовий Сірко був при повній амуніції, а Яворницький такий, яким ми його бачили в човні на Дніпрі, — в капелюсі, з ципком у руках. Вуса в обох — вниз, по-козацькому. Ось Яворницький і каже Сіркові: «Ану, Іване, склич сюди своє козацтво!» Тоді Сірко як свиснув, як тупонув погою, так аж глина посипалася в хатах. Думали, то землетрус, аж воно Сірко команду давав. Враз, як з-під землі, вивалили запорожці. На них червоні жупани, сині шаровари, зброя виблискує — все аж горить. Зібралися козаки, і всі хоч зараз тобі — в похід на татарву або на турка готові. Яворницький підійшов до одного, до другого, вдивляється їм у очі, лапає їхні широченні плечі, милується запорожцями, щось питає, жартує. Сміх, як грім, гоготить. Аж тут де не взявся Репін. «Ану, стійте, козаки! Пождіть хвилиночку. Я ось вас на олівець візьму». Яворницького він посадив за писаря, одягнув його в інше вбрання, поставив біля нього кошового Сірка. А далі все — запорожці; хто сидів, хто стояв, хто горілку пив — усі були при якомусь ділі. Оце якраз тоді вони й склали пресмішного листа до турецького султана. А писав отого листа сам Яворницький.

— А ти читав того листа?

— Ні, не читав.

— Ну, якщо ти й листа не читав і не чув про нього, то який же ти лоджан? Де ти виріс? Зайди в музей та прочитай. Ти знаєш, що такого листа ні один гетьманський чи навіть царський писар не зміг досі скласти! Так ото запорожці та й сам Сірко попросили, щоб Яворницький сів за писаря та утнув їм так, щоб у султана мурашня за спиною полізла. О! На це він був великий мастак.

Так отой художник Репін зняв їх на картину і зробив так, що Яворницький і Сірко стали наче як невмирущі. Їх тепер знає весь світ. Вони й тепер появляються інколи на Січі...

Живий Батько
Народний

ЧАРОДІЙНЕ ВЕРЦАДЛО

Яворницький знав багато чужоземних мов. Та й не тільки чужоземні мови знав, а добре розумів і чортячу мову. Кажуть лодмани, що бачили, як він розмовляв з тими чортами, які водяться в дніпровських порогах. Там їх сила-силенна. Є старі, кошаві, борода в них зелені, з водоростей. Поміж старими чортами водяться й молоді — такі моторні та спритні. Є й крутозадки-відьмачки. Молоді чорти не такі лахматі, як оті старі чортополохи. І всі вони стоять при своєму ділі — всі служать найстаршому з них Велзевулові.

Що ж вони роблять? Одні з них човни перевертають, всяку капость чиняють людям, інші колеса у водяних млинах ламають, а то топлять у вирі людей. І що ж ви думаєте? З усіма цими чортами Яворницький знається, розмовляє з ними по-їхньому, по-чортячому. Он воно що!

Ото було тоне Яворницький в Дніпрі, а чорти — тут уже, як вродилися. Зразу ж його під руки хапають, рятують, скоріше до берега виносять.

А чому чорти в нього на послугах? Він такий, що може хоч якого хочеш чорта заставити служити собі, помагати в його ділі. А все йде від того, що Яворницький, кажуть, характерник. А це, коли хочете знати, такі люди, які у вогні не горять, у воді не тонуть, ніяка шабля їх не бере, і жодна куля не проб'є. Кажуть, що такі характерники були в Січі. Ото перевернеться в сокола, полетить до ворога, все розвідає, все дізнається, а тоді — як ударять запорожці по татарві, так їхні погані голови, як ота капуста з качанів, летять.

У Яворницького було таке верцадло, яким він міг бачити навколо себе за декілька кілометрів. Він бачив, що діється на великій глибині під водою, бачив, що твориться в небі. А відкіля воно все це пішло? Отож від того, що Яворницький перейняв усе від старих запорожців-характерників, які знали потаємні думки людей.

Запорозькі характерники могли непомітно для сторонніх залазити й вилазити з геть зовсім зашитою мішка, відмикати будь-які замки одним дотиком руки, без ключів. Вони без остраху брали в руки розпечені ядра, кулі, могли вмить перевертатися у вовків, хортів, котів. Уміли привертати до себе віру людей, бо мали в собі силу: знали, чим лікувати тяжкі хвороби, вміли напустити й страху на людину.

Часто характерники й допомагали людям у біді, нещадно карали ворогів, боронили покривджених. Могли й причаровувати красуню. Найвидатніший запорозький характерник був козак Мамай. Той усе міг. Цей Мамай був намальований у прихожій Яворницького: сидить він по-турецькому, грає на кобзі, а біля нього вся амуніція і кінь стоїть на припоні.

Кажуть ще й таке: Яворницькому дуже таланило в розкопках. Він знайшов у селі Михайлівці-Апостолюві двадцять шість золотих речей, багато срібних, бронзових та мідних усяких шук з давніх часів. Там він знайшов і золотий перстень з драконом. А чому йому так таланило? Бо він же характерник. Було, вийде в степ, підійде до могили, а за ним юрба копачів сунеться.

От він гляне туди, гляне сюди, а потім-рукою тидь у землю: «Ось тут копайте!» І що ж — копають день, копають ніч і докопуються до того, що в когось під лопатою — дзелень! І виймають скарб, та неабиякий, а казани з грішми, скрині, а то й барила із золотом.

З отим верцадлом Яворницький ніколи не розлучався. Воно йому правило за підзорну трубу. Гляне в оте верцадло, а перед ним летять на баских конях Богун, Сірко, Наливайко. Похука він на те верцадло — як вилетять із Січі козаки, як поженуться за татарвою, за шляхтою та як почнуть лупцювати ворога, аж тріски летять. Або крутне тим верцадлом, щось шепне до нього — враз появилася Січ. Тут і бандурист гопака грає, а біля нього навприсядки такого викаблчують запорожці, що аж земля гуде, пилюга хмарою знімається. Дивиться Яворницький і всміхається, бо дуже любив він запорожців.

Те верцадло правило йому й за компас. Воно показувало, де шукати сліди запорожців і куди треба йти, щоб з шляху не збитись. І куди тільки воно його не водило! Кажуть, що його цар заслав у Туркестан. Був Яворницький і в Середній Азії. І що ж? Де б він не був, скрізь вишукував щось дороге його серцю, щось цікаве про запорожців. Він скрізь збирав старовину, привозив цілі лантухи всякої всячини до музею. Одного разу він доскочив з верцадлом аж до Царгорода. І де тільки його не носило з тим верцадлом!

А проте Яворницький казав: верцадло само по собі — ніщо, якщо не знаєш науки. До булави треба й голови!

ЄГИПЕТСЬКА МУМІЯ

І чого тільки не було в тому музеї, де за найстаршого був Яворницький. Там і шаблі, і вози, і картини, навіть золото й срібло, викопане з могил, люди бачили. Не було тільки мумії, що ото зроблена з неживої людини. Де ж її дістати? Хай би попи не обдурювали людей, ніби тільки святі в землі не тліють. Наука може зробити так, що тіло якого завгодно мертвого чоловіка буде як живе.

Яворницький давно хотів роздобути оту мумію. І дійшли до нього чутки, що в Єгипті їх хоч греблю гати. І вирушив він у той далекий край — Єгипет. Довго ішов пішки, їхав на верблюді. Дивиться, а навколо все піраміди та піраміди, гострі та високі, і все кам'яні. Коли приїхав до Єгипту, то про це дізналися жерці. Як тільки вони довідалися, що якийсь чужинець хоче роздобути мумію, зразу ж сказали: «Е, ні! Зась!» Та Яворницький був упертий чоловік, він як ото що надумав, то зробить. От він і каже: «Давайте мені мумію!», а жерці йому: «Не дамо». Та коли вже побачили, що з ним важко змагатися, тоді порадилися між собою і захотіли його погубити. Отож вони сказали: «Добре, віддамо тобі мумію, тільки в підземному храмі богині Ізиди, серед ночі, після служби».

З Яворницьким було двоє друзів. Вони відмовляли його, просили, щоб він схаменувся, не йшов на це, та Яворницький тільки всміхнувся: «Ні, я піду, мені жерці не страшні!» Тоді з ним пішли і його вірні друзі. Уже скоро північ. Підійшли втроях до піраміди в умовлене місце, ніякого входу в піраміду віде не видно. Аж ось загурчало, загуділо — розсунулися кам'яні плити. Через розчинені двері видно якесь наче сійво. Яворницький підійшов до перших дверей. За другими дверима стояв натовп жерців. Вони були в багатому й розкішному вбранні. Звідти пахло чи то чебрецем, чи то ладаном і було чути якийсь наче спів. Жерці стояли біля столу й на мигах кликали підійти до них ближче. Вони йшли до другої кімнати, держали в руках мумію і заманювали Яворницького до себе. Та він розгадав їхні лихі наміри й далі не пішов, а став показувати руками, щоб жерці винесли мумію в першу кімнату. Ті довго не хотіли виносити, хитали головами й крутили носами, а потім таки винесли мумію в першу кімнату і головний жрець уже простяг її до Яворницького. Та він розгадав загадку і став задкувати. Одступає назад, а за ним іде жрець, і так аж до дверей. Коли це почувся грім, тріск, шум, і стіпи стали зсуватися. Яворницький з вірними друзями вискочив з піраміди перед тим, як вона зачинилася. Мумія була в його руках. А в цей час де не візьмуться хоробрі запорожці! Вони й виручили свого писаря з біди.

На другий день пішли оглянути те місце, куди вони входили до підземного храму. Та скільки не шукали — віде його не знайшли. І поїхав тоді Яворницький з своєю мумією до Катеринослава.

НЕ ДЛЯ ПСА КОВБАСА

Ото коли в Катеринославі наскочили махновці й стали бешкетувати, Яворницький одразу подався у штаб до самого Махна, бо його розбишаки вже гострили зуби на музейне майно. Яворницький таки вициганив у Махна охоронну грамоту і вивісив її над дверях музею.

Було, поткнуться бандити до музею, а на дверях грамота Махна: нікому не грабувати цього храму. Вилаються, почухають потилиці та й назад.

А тягло їх у музей, як мух на мед. Чому? Там же зберігалися золоті речі та всяка коштовна зброя. Отож і кортіло песиголовцям погріти свої брудні руки.

Махно був хитрий, а Яворницький ще хитріший. Він не боявся ні царя, ні міністрів, ні самого Махна. І таки добре обдурив його.

Ось виходить Яворницький з штабу, а до нього підскакує ад'ютант Махна й питає:

— Правда, що в музеї висить шабля запорозького полковника Гладкого?

— А хоч би й правда, то що?

— Бережіть! Побачить Махно — забере!

Яворницький одразу зметигував: «Якщо про цю шаблю дізнався Махно, — треба її сховати».

Подався він у музей, схопив шаблю Гладкого і сам сховав її в підвалі, закидав усяким мотлохом.

Ось підлітає на фаєтоні Махно до музею.

— Де шабля Гладкого?

— Ходімте, покажу.

Привів Яворницький Махна до одної вітрини, ткнув пальцем у поржавілу, без руків'я шаблю і каже:

— Оце вона!

— Не може бути! Мені казали, що шабля Гладкого покрита золотом, а це шматок іржавого заліза!

— Для кого іржаве залізо, а для музею — скарб!

Хоч як Махно гримав на Яворницького, та нічого з того не вийшло, він таки не показав коштовної шаблі.

Як дізналися ж махновці, що їхній батько вийшов з музею без золотої шаблі, аж скипіли. «Ну, нічого, — кажуть, — все одно вона буде наша!»

Ім хтось сказав, що шабля знову появилася в музеї і висить у залі проти скляного даху. Тоді бандити вирішили викрасти її. Залізли вони вночі на дах, вийняли в ньому шибки й стали на мотузках спускати залізні гаки, щоб виловити запорозьку шаблю.

А Яворницький теж не дримав. Він ще звечора помітив, що махновці чогось гасаять біля музею.

Під ту саму ніч Яворницький укупі з сторожем пішли в засідку. Наділи теплі кожухи, здобули десь валянки і всю ніч вартували. Чують — брязь на дахові скло. Зирк, а зверху вже лаять махновці. Гаки на мотузках спускають.

— Зразу видно, чиї це синки до нас у гості лізуть! — пошепки сказав Яворницький сторожеві. — Ану, Іване, схопи мені отого гака!

Сторож швидко підбіг, схопив гака і з ним до Яворницького. А той узяв того гака і підчепив ним важелезну статую Христа.

— Ну, хлопці, сіпайте, тягніть угору!

Сіпали вони, сіпали, тягли ту мотузку, тягли, а гак ніяк не піддається, навіть з місця не ворухнеться, неначе за нього сто чортів вчепилося.

Яворницький і каже сторожеві:

— Ти бач, які мудрагелі, шаблю захотіли! Не для пса ковбаса — не для kota сало!

— Кидайте мотузку, ходім відділя! — сказав хтось з махновців.

— Та й справді! — озвався другий. — Де ви бачили, щоб у Яворницького можна було щось вирвати! Тікаймо, мабуть, скоріше, бо як застрянемо з цими гаками, то наробимо собі лиха. Буде нам біда від батька, коли Яворницький дізнається про нас.

Страшні були махновські розбишаки, а Яворницького боялися, бо він стояв за музей, за народне добро. Боявся його й сам Махно. Через те він і дав йому охоронну грамоту, яка спасала музей од його ж песиголовців.

ЧАРІВНИК СЛОВА

На обласній конференції письменників у Дніпропетровську мене познайомили з новою для мене людиною. Скромний, низенький, худорлявий, трохи зігнутий літами сивенький дідусь, якому вийшло вже за вісімдесят років, але він був ще досить рухливий, допитливий і мав добру пам'ять. Це — дніпро-дзержинський лікар Олекса Васильович Коваленко. Ім'я його нещодавно стало відоме широкій літературній громадськості. До Декади української літератури й мистецтва в Москві вийшла в світ у перекладі на українську мову невеличка, вишневого кольору, книжечка — найвидатніший літературний пам'ятник Київської Русі «Слово о полку Ігоревім».

Цей поетичний переспів належить перу старого Коваленка, який п'ятдесят років свого життя віддав охороні здоров'я людей, захоплюючись одночасно й українською літературою. Майже сорок найкращих років свого творчого життя цей самовідданий трудівник віддав вивченню та перекладу «Слова» на українську мову.

Олекса Васильович удалим віршованим переспівом «Слова» надав йому чарівного звучання. Літературну працю Коваленка високо оцінили й прийняли його до Спілки письменників.

— Скажіть, будь ласка, Олексо Васильовичу, — звернувся я до нього, — чи ви часом не знали академіка Яворницького?

— Як то не знав! Знав, та ще й добре. Мені довелося слухати його лекції з археології, які він читав для вчителів, не раз я був у музеї, дома в Яворницького, приносив йому записані народні пісні, перекази, окремі слова. Я навіть більше вам скажу: тисяча дев'ястсот п'ятого року мені довелося в нього переховуватися від жандармів, які ганялись за мною, мов хорти за зайцем.

Бачачи, що натрапив на живого свідка, який може додати невідомі фрагменти з життя дорогої мені людини, я став докладно розпитувати його про діяльність Дмитра Івановича за дореволюційних часів.

Олекса Васильович Коваленко вперше побачив Яворницького ще 1903 року в Катеринославському вищому гірничому училищі на загальноосвітніх курсах, які організували висококваліфіковані викладачі навчальних закладів міста. Це було під час літніх канікул. Дмитро Іванович читав там цикл лекцій з археології.

Олекса Васильович працював тоді фельдшером у колишньому Слов'яносербському земстві, Катеринославської губернії. Ідучи у відпустку, він зустрівся в Катеринославі, зустрів знайомих учителів і, коли дізнався від них, що в той день Яворницький має читати чергову лекцію про розкопки могил,

пішов і собі послухати відомого лектора. Вже тоді про нього гула слава не тільки на Україні, а й далеко за її межами.

Дмитро Іванович почав з пісні:

Ой у полі могила
З вітром говорила:
«Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла,
Щоб я не марніла,
Щоб на мені трава росла,
Росла й зеленіла».

Такий початок одразу прикував увагу аудиторії і змусив настоїжитися. А лектор казав далі:

— Всі ви гадаєте, що могила не може говорити, що фрагмент пісні, який я навів, лиш — поетичний зворот, вислів її творця, українського народу. Так і я колись думав. А насправді воно не так. Могила може розмовляти не тільки з вітром, а й з людиною, тільки треба вміти розуміти її мову. І слід сказати, що мова могил — кришталеві чиста, правдива... Про минуле нашого краю ми довідуємося з писаних пам'яток — літописів, мемуарів — та з усних переказів, пісень, але зміст цих джерел може бути не досить об'єктивний. Це залежить од власних уподобань тих, хто писав, від настроїв, методів оцінки тощо. Могила не зрадить, не обмане і все збереже, що взяла на схов. Вона доведе вам матеріальними, археологічними документами — хто, яка людина тут лежить, якого вона племені, розкаже про уподобання небіжчика, домашній побут, звичаї, релігійні вірування, художній хист, про її сусідів.

Лекції Дмитро Іванович читав простою, зрозумілою всім мовою, без жестикуляції, але ж глибоко западали його слова в серця слухачів.

— Давно те діялося, — згадував Коваленко. — Пам'ять не зберегла в усій оригінально-неповторній красі всіх його овіяних любов'ю оповідань, але зміст їх пам'ятаю і досі. Було, слухаєш, і не наслухаєшся, і боїшся, що ось-ось замовкне раптом цей милий, часом пройнятий смутком, то знову веселий, жартівливий голос надзвичайного лектора... Таким знали Дмитра Івановича і потім, коли він розповідав екскурсіям про експонати, зібрані в музеї. Коли ж хтось з екскурсантів про щось питає, у його відповіді відчувалася не тільки велика ерудиція, а й велика любов до всього, що зібрано в музеї.

Не раз потім казали ми між собою: як то добре було б, якби зробити грамзапис його розповідей. Яка б це чудова пам'ятка лишилася наступним поколінням — працівникам музею і його відвідувачам! Це були слова великого знавця цього діла, діла, яке він любив і серцем, і душею.

Будучи активним збирачем фольклорного та лексичного матеріалу, Олекса Васильович частенько бачився з Дмитром Івановичем і в музеї, і в господі вченого. Випало йому бути присутнім і тоді, коли в Дмитра Івановича гостював Панас Карпович Саксаганський, під наглядом якого саме тоді готувалася вистава «Отелло».

Але найбільше запам'ятав Коваленко урочистий вечір 1913 року в зв'язку з тридцятирічним ювілеєм літературно-наукової діяльності професора Яворницького. На вечорі виголошено кілька доповідей, де відзначалося заслуги ювіляра як археолога, письменника, історика, чулої, товариської людини, організатора музею та збирача духовної і матеріальної культури українського народу. Свято відбувалось у приміщенні катеринославської міської думи. Зал був напхот набитий. Настрій у всіх — святковий, піднесений. Присутні спрагло хапали кожне слово доповідачів, а коли всі доповіді скінчилися, в залі все замерло: слова попросив ювіляр.

— Прослухав я оце всі доповіді ваші, — сказав Дмитро Іванович, — та й думаю собі: немає в світі кращого чоловіка, як Дмитро Іванович Яворницький! Який він хороший, талановитий, розумний! Як би добре було жити на світі, коли б усі люди були такі, як Дмитро Іванович... Переглядаючи свій доробок на рідному полі, на всіх його ділянках, скажу вам по правді: Яворницький як письменник — не вартий доброго слова; Яворницький як археолог — так собі, Яворницький як людина — годилося б бути далеко кращим; Яворницький як історик — історик поганенький; Яворницький як збирач археологічного матеріалу і особливо фольклору — на цьому полі я таки зробив багато. Але ж дякувати за це треба не мені одному. Велику роботу в цій галузі виконав гурт людей — учителі, лікарі, фельдшери, службовці різних установ, студенти тощо. Я їм безмежно вдячний за їх безкорисливу й благородну роботу, роботу без принуки, а від щирого серця, з доброї волі. Ось тут їх треба згадати добрим словом; подякувати за допомогу в збиранні скарбів матеріальної, а головне, духовної культури, і слід сказати, що всі ці скарби взято з первісних джерел, з цілинної етнографічної товщі, де вони ще заціліли в усій оригінально-первісній красі.

Кілька слів скажу про мої історичні праці. Передо мною лежав незайманий переліг, а орачів — як кіт наплакав. І я писав, орав цей переліг, як умів. Багато в моїй роботі огріхів, але я знаю, що після моєї роботи вийдуть на це поле нові ратаї з новими, кращими плугами, і зорють його без огріхів, і не судитимуть мене строго за мої невірні провини, а може, ще й спасибі скажуть.

НЕ ЗАРОСТАЄ НАРОДНА СТЕЖКА

Коли слухаєш тих, хто знав Дмитра Івановича Яворницького, знайомишся з реліквіями старовини, що їх зібрав він, читаєш його численні наукові праці й художні твори, перед тобою постає чарівний образ ученого й людини з щедрим серцем, бентежною вдачею і крилатим розумом.

Дмитро Іванович найменше дбав про себе й для себе. Його особисте життя поступало перед невтомною працею над історією, археологією і літературою. Він докладав усіх сил, щоб здобутки матеріальної і духовної куль-

тури стали надбанням людей від плуга й верстата, щоб героїчне минуле нашого народу будило в сучасників почуття гордості за своїх славних предків і любов до Вітчизни.

Своїм подвижницьким життям, невтомними пошуками скарбів своєї давнини академік Яворницький здобув заслужену шану й любов народу.

Ще 1929 року у Велико-Хортицькому районі на Запоріжжі виникло нове село — Яворницьке. Автор цієї книжки зацікавився історією села. Виявилось, що в ньому живе тепер 60 сімейств. Дехто з теперішніх жителів працював з Яворницьким в археологічній експедиції, що досліджувала територію Дніпропресу. Отож тридцять п'ять років тому селяни вирішили назвати ім'ям ученого своє нове село, яке було перенесене із зони затоплення в інше місце. Чимало його старожилів ще й досі добрим словом згадують ученого.

10 жовтня 1940 року на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У розглянуто питання про увічнення пам'яті академіка Яворницького. Наступного дня Указом Президії Верховної Ради УРСР Дніпропетровському історичному музею надано ім'я Яворницького, а також передбачено встановити йому надмогильний пам'ятник.

У будинку, де жив і працював академік, історичний музей заснував бібліотеку, до якої ввійшло кілька тисяч власних книжок ученого. В кімнатах будинку залишилися картини, старовинний одяг, архівні матеріали, які належали історикові. Співробітники музею вивчали листування Дмитра Івановича, впорядковували багатющий архів.

Біля цього будинку 18 липня 1964 року зібралося багато людей і урочисто відкрили меморіальну кімнату-музей Яворницького.

Біля дверей будинку, який був колись місцем прощі багатьох людей з усієї України, тепер видно дві дошки. На одній написано: «МЕМОРІАЛЬНА КІМНАТА Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО»; на другій з білого мармуру золотими літерами викарбувано: «ТУТ ЖИВ І ПРАЦЮВАВ З 1905 ПО 1940 РІК ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ АКАДЕМІК ДМИТРО ІВАНОВИЧ ЯВОРНИЦЬКИЙ (1855—1940)».

На відкритті були представники громадських організацій, члени вченої ради музею, краєзнавці, вчителі, студенти, художники, трудящі міста. З теплими спогадами про Дмитра Івановича виступали ті, що зустрічалися з ним у музеї, працювали разом в археологічних та етнографічних експедиціях.

Працівники музею з великою любов'ю зібрали матеріал про життя, наукову та громадську діяльність Яворницького. Відновлено його робочий кабінет, усе тут зберігається так, як було за життя вченого. В меморіальній кімнаті виставлено оригінали документів, наукові праці, які характеризують його як видатного дослідника історії запорозького козацтва; археолога, фольклориста, етнографа, лексикографа, письменника й прогресивного діяча.

Між цими документами бачимо диплом про закінчення Харківського університету, диплом магістра, конспекти лекцій з російської історії, які він читав колись у Московському університеті.

Меморіальна кімната
(будинок Д. І. Яворницького).

ТУТ ЖИВІ ПРАЦЮВАВ
З 1905 ПО 1940 РІК
ВИДАТНИЙ ВЧЕНИЙ
АКАДЕМІК
ДМИТРО ІВАНОВИЧ
ЯВОРНИЦЬКИЙ
/1855-1940/

У вітрині лежать майже всі друковані праці вченого, що стосуються історії Запорозької Січі, грамота Академії наук УРСР про обрання у квітні 1929 року Яворницького дійсним членом Академії наук.

Увагу відвідувачів привертають фотографії, портрети й погруддя діячів української та російської культури, з якими Дмитро Іванович спілкувався, приятелював, підтримував творчі зв'язки; серед них — І. Рєпін, Л. Толстой, В. Стасов, В. Гіляровський, М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Лисенко, М. Рильський, М. Самокиш, О. Потебня, корифеї українського театру. Тут же

портрети А. Луначарського, М. Скрипника, Г. Петровського, які високо цінували діяльність історика.

На стіні кабінету два малюнки-оригінали І. Рєпіна — портрети гетьманів Самойловича та Полуботка, які подарував художник своєму побратимові. Ось портрети Т. Шевченка, Гонти, Залізняка. В будинку зберігається понад 5 тисяч листів до Яворницького від письменників, артистів, істориків, художників та краєзнавців.

Серед багатьох документів, що свідчать про велику науково-громадську працю Яворницького, тут можна побачити афіші, програми його виступів з лекціями в робітничих районах Катеринославщини, в Полтаві, Харкові, Кременчуці, Лубнах та інших містах України.

Дмитро Іванович зібрав величезну колекцію старовинних речей, але все це він подарував музеєві. Okремо під склом лежить подяка вченому 24 вересня 1902 року від Катеринославського наукового товариства за передачу в подарунок музеєві своєї власної колекції.

В окремій рамці вивішено Указ Президії Верховної Ради УРСР від 11 жовтня 1940 року про увічнення пам'яті Яворницького.

За короткий час кімнату-музей відвідали тисячі шанувальників вченого. В книзі вражень багато теплих і сердечних слів. Ось запис старого комуніста, члена партії з 1905 року М. Г. Прохорова: «З глибоким задоволенням був присутній на відкритті меморіальної кімнати-музею академіка Д. І. Яворницького. Залишилось дуже хороше враження від великої, з любов'ю зробленої роботи по підготовці кімнати-музею до відкриття, від ретельно продуманого розташування експонатів. Як старий комуніст, старий металург бажаю, щоб кімната-музей стала здобутком народних мас, служила цілям виховання людини комуністичного суспільства».

А ось ще запис професора-історика Д. П. Пойди: «Виставлені експонати та оригінали документів у меморіальній кімнаті академіка Д. І. Яворницького свідчать про велику й корисну наукову діяльність видатного вченого-патріота. Дуже приємно, що, нарешті, ім'я Д. І. Яворницького посіло належне йому місце серед інших прогресивних діячів української культури. І в цьому велика заслуга тих людей, які не тільки близько знали Дмитра Івановича, але й мали щастя працювати під його безпосереднім керівництвом. Привертає увагу великий і корисний труд наукових працівників музею, що з такою широкою любов'ю зібрали оригінальний матеріал для вшанування світлої пам'яті Д. І. Яворницького. Хочеться побажати, щоб якомога швидше були відкриті для широкого огляду громадськості всі кімнати будинку вченого з цікавими експонатами, що зберігаються в фондах музею».

Людно буває в затишній кімнаті, де все нагадує про того, хто все своє довге життя присвятив служінню рідному народові.

Будинок славного історика тепер знову ожив. Сюди йдуть і старі й молоді — всі, хто любить свій народ, шанує його минуле, живе його сучасним й думає про його майбутнє.

ПІСЛЯМОВА

Книжка «В пошуках скарбів» — данина незабутньому Дмитрові Івановичу Яворницькому, який вніс свій великий вклад у скарбницю української культури. З його ім'ям зв'язано дбайливе вивчення нашого минулого й невтомне збирання пам'яток сивої давнини.

Численні відгуки на книжку в пресі та в приватних листах, а також той факт, що перше видання «В пошуках скарбів», яке вийшло 1963 року у видавництві «Радянський письменник», швидко розійшлося, свідчать про те, яке дороге нашому народові його минуле і як він цікавиться всім тим, що зв'язано з його історією.

Авторові приємно, що його книжка в якійсь мірі спонукала окремих ентузіастів до самостійних пошуків пам'яток матеріальної культури нашого минулого.

Ось, наприклад, що пише вчитель з міста Комунарськ на Луганщині Олександр Сергійович М'ягченко:

«Прочитавши вашу книжку «В пошуках скарбів», я звернув свою увагу ось на що: Д. І. Яворницький усе своє свідоме життя присвятив науці. Він дуже вболівав за музейними скарбами, збирав їх скрізь, навіть там, де ніхто їх не міг би здобути. І все це він робив для музею, для народу. Мені дуже закортіло також зробити щось добре для музею, якому надано його ім'я. І ось я згадав, що в селі Біленькому на Запоріжжі два роки тому я бачив картину М. І. Струнникова — «Козак на дозвіллі». Прикладаю з неї фото. Як ви думаєте, чи варто поїхати мені на розшуки цієї картини? Чекаю від вас листа».

Автор цієї книжки негайно написав до вчителя М'ягченка листа й попросив його докласти всіх зусиль, щоб розшукати картину відомого художника.

Незабаром надійшла радісна звістка. Картину М'ягченко знайшов на горіщі в хаті дев'яностолітнього діда Коваленка і привіз у Дніпропетровський історичний музей.

Під час уважного розгляду рідкісного твору одного з кращих учнів Рєпіна — Струнникова, в очі впав напис художника внизу картини: «1921 р. М. Струнник, с. Біленьке на Запоріжжі».

Це тільки один випадок, який свідчить про те, що розшуки народних скарбів тривають далі. Але таких прикладів можна було б навести багато. Досить сказати, що 1963 року до музею передано в дар 636 експонатів, збільшився й потік відвідувачів музею.

Багато читачів, ознайомившись з моїми спогадами про життя й діяльність Яворницького, приїжджали до музею, щоб на власні очі побачити скарби, які зібрав наш подвижник науки. Чимало знайшлося й таких, що вирушили в подорож по Славуті до Дніпрогесу, а звідти — в Капулівку, на могилу Івана Сірка.

На адресу автора надійшов лист із Москви від відомого російського письменника Корнія Івановича Чуковського, який залишаю без перекладу, в оригіналі:

«Спасибо, дорогой Иван Максимович, за превосходную книжку. Я так увлекся ею, что прочитал ее всю, не отходя от стола. Вы нашли для нее очень завлекательный стиль — драматизировали каждый эпизод, придали максимальную эффективность каждой ситуации. Образ замечательного украинского ученого встает как живой. Могу себе представить, как счастлив был бы Илья Ефимович Репин, если бы мог прочитать вашу книгу. Это не только биография Д. И. Яворницкого, это биография созданного им музея плюс очерки по истории Украины. Особенно дорога мне глава «По следам запорожцев». На этой картине двое моих знакомых — Гиляровский и Кузнецов Николай Дмитриевич... Особенно приятно было, что книга написана по-украински, хорошим живым языком... Словом, я должен поздравить вас с большой литературной удачей. Пожалуйста, передайте привет вельмишановному Максиму Тадейовичу. Ваш К. Чуковский».

Все це спонукало автора працювати далі над книжкою, доповнити її новими нарисами, які б ще глибше відтворили образ нашого, можна сказати, народного академіка, його невсипущу працю на ниві української культури. В новому виданні переважна більшість нарисів друкується вперше.

Книжка виходить з передмовою покійного М. Т. Рильського і познайомить читача не тільки з життям та діяльністю Яворницького, а до певної міри й з історією рідного краю.

Автор висловлює подяку всім, хто прислав свої відгуки, побажання й поради до першого видання книжки.

Щиро завдячую незабутньому М. Т. Рильському, дякую Корнієві Чуковському, Олесеві Гончару, Михайлові Стельмаху, Дмитрові Косаріку, Олександрові Ільченку, Павлові Усенку, Петрові Бібі, Михайлові Нечаю, Степанові Чорнобривцю, Сергієві Завгородньому, Федорові Залаті за їх цінні поради й добре слово.

Автор

Лютий 1965 року
Дніпропетровськ

ПРИМІТКИ

¹ Цю передмову написав М. Т. Рильський до першого видання книжки І. Шаповала «В пошуках скарбів», яка вийшла у видавництві «Радянський письменник» 1963 року.

² Промова Д. І. Яворницького на ювілеї. Календар-річник «Придніпров'є», 1914, стор. 212.

³ Лист Д. І. Яворницького до редактора ж. «Зоря» Лукіча, 1892, архів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

⁴ Дмитро Іванович в своїй повісті «За чужий гріх» (1907) вивів професора Потебно в образі Хмари, показавши його людиною щирою, розумною, вольовою, з великою ерудицією.

⁵ ІЛ АН УРСР, фонд 25, № 22, лист до Г. Маркевича 4/X 1884 р. (Цей лист вперше опублікувала М. Олійник у журналі «Радянське літературознавство», 1963, № 6, в статті про Д. Яворницького).

⁶ Автобіографія Д. Яворницького від 22/IX 1918 р. зберігається в архіві Дніпропетровського музею.

⁷ Репин и Украина, Вид-во АН УССР, 1962, стор. 23.

⁸ Календар-річник «Придніпров'є», 1914, стор. 216.

⁹ Дніпропетровський історичний музей, ф. № 772, Лист Є. Ю. Мазасвої до Д. Яворницького 14 серпня 1909 р.

¹⁰ З ювілейної промови Д. І. Яворницького, календар-річник «Придніпров'є», 1914, стор. 216.

¹¹ Державна Публічна бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, ф. № 122 042.

¹² Д. Яворницький, Народний музей у Катеринославі, ж. «Червоний шлях», 1923, № 3.

¹³ Рукописний відділ Державної Публічної бібліотеки УРСР.

¹⁴ Д. И. Эварницкий, По следам запорожцев, С.-П., 1898, стор. 173.

¹⁵ Там же, стор. 175—176.

¹⁶ Там же, стор. 177.

¹⁷ Там же, стор. 178.

¹⁸ Там же, стор. 179.

¹⁹ Там же, стор. 179.

²⁰ Там же, стор. 184.

²¹ Там же, стор. 302.

²² Там же, стор. 306.

²³ Д. И. Эварницкий, Малороссийские народные песни, Екатеринослав, 1906, стор. 651.

²⁴ Д. И. Эварницкий, Запорожье в остатках старины и преданиях народа, С.-П., 1888, II ч., стор. 76.

²⁵ Д. И. Эварницкий, История запорожских казаков, С.-П., 1895, т. II, стор. 305.

²⁶ Там же, стор. 306.

²⁷ Там же, стор. 613.

²⁸ Д. И. Эварницкий, Иван Дмитриевич Сирко — славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков, С.-П., 1894, стор. 94—97.

²⁹ Там же, стор. 19.

³⁰ Там же, стор. 20—21.

³¹ Там же, стор. 21—22.

³² Там же, стор. 22.

³³ Там же, стор. 65.

³⁴ Там же, стор. 150—151.

³⁵ Нарис друкувався у книжці Д. І. Яворницького «По следам запорожцев» під назвою «Сліпий боян Хома Провора».

³⁶ Нарис узято з книжки Д. І. Яворницького «По следам запорожцев», стор. 236.

³⁷ У нарисі використано живі розповіді Д. І. Яворницького під час екскурсій по музею і на Дніпрі, а також його твір «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», С.-П., 1888.

³⁸ Лист Д. І. Яворницького до П. Я. Новицького 18/I 1885 р. зберігається в Дніпропетровському історичному музеї.

³⁹ Пізніше Дм. Ів. показував у музеї одну цікаву люльку, виготовлену з дерева. На люльці з перлини складено такі слова: «Козацька люлька — добра думка».

⁴⁰ Через деякий час у музеї появилися й інші надзвичайно цікаві експонати: книга «Апостол» і «Біблія», що вийшли з друкарського верстата російського першодрукаря Івана Федорова. «Апостол» був виданий у Львові 1574 року, а «Біблія» — 1581 року в м. Острозі.

⁴¹ Гнат Хоткевич, за фахом інженер, став письменником, літературним критиком, перекладачем, драматургом, й добре співав під акомпанемент своїй кобзи.

⁴² Вересай Остап Микитович (1803—1890) — видатний український кобзар. Походив з кріпацької родини. Жив у селі Сокирицях на Полтавщині. На четвертому році життя осліп. П'ятнадцятирічним юнаком пішов у науку до кобзарів. Мав добрий голос та слух і блискуче опанував кобзарське мистецтво. В його репертуарі було багато історичних, побутових, сатиричних та жартівливих пісень. Вересай туарі було багато історичних, побутових, сатиричних та жартівливих пісень. Вересай виконував народні думи, які дійшли до нас у запису О. Русова і П. Чубинського: «Як виконував народні думи, які дійшли до нас у запису О. Русова і П. Чубинського: «Як три брати з Азова втікали», «Невольницька», «Дума про бурю на Чорному морі», «Про удову і трьох синів», «Дума про Хведора Безрідного» та «Отчим». Улюбленою піснею Вересая була сатирична пісня «Про правду й неправду», за виконання якої кобзаря не раз заарештовували. Вересай добре знав Т. Г. Шевченка, який подарував йому «Кобзар». У 70-х роках XIX ст. постать Вересая привернула увагу вчених, композиторів і художників. 1873 р. його запрошено до Києва для виступу на засіданні Південно-Західного відділу Російського географічного т-ва. Творчою працею Вересая постійно цікавився М. В. Лисенко. У 1875 р. він організував кілька прилюдних концертів кобзаря в Петербурзі. Традиції Вересая розвивали М. С. Кравченко та багато інших українських кобзарів (УРЕ, т. 2, стор. 310).

⁴³ Гринвальд, Русский богатырь Иван Поддубный, М., 1955, стор. 4.

⁴⁴ Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка в Екатеринославе, 1910, стор. 206.

⁴⁵ Газ. «Зоря», 21 лютого 1962 р.

⁴⁶ Козачковський Андрій Осипович (1812—1889) — перелазський повітовий лікар. Шевченко познайомився з ним у Петербурзі 1841 р. і був частим гостем у Козачковських, особливо в 1843—1845 рр. Тут він лікувався, написав свої безсмертні твори «Наймичка», «Кавказ», «Заповіт» та інші. Козачковський матеріально підтримував Шевченка тоді, коли той був на засланні. Поет присвятив йому вірш «А. О. Козачковському» (1859). Шевченко востаннє подорожував по Україні й не минав, звісно, господи свого друга.

⁴⁷ у Дніпропетровську по вулиці Севастопольській, № 10, ще й досі живе старий престарий лікар-ларинголог Панько Петрович Зуйченко — це син П. І. Зуйченка. Він стверджує, що рукопис автобіографії Т. Г. Шевченка весь час зберігався в їхній сім'ї, а 1906 року, коли про це довідався Д. І. Яворницький, рукопис перейшов до його рук, а потім — у музеї.

⁴⁸ Д. І. Яворницький, Матеріали до біографії Т. Г. Шевченка, Катеринослав, 1909, стор. 23.

⁴⁹ Там же, стор. 45.

⁵⁰ Газ. «Южная зоря», 27/II 1914 р.

⁵¹ Оригінал цього листа весь час зберігала гр. м. Києва Лисавета Павлівна Туш-

кан, а в кінці 1963 року передала його Київському Центральному республіканському архіву.

⁵² Д. І. Яворницький, Малоросійські народні пісні, зібрані в 1878—1905 рр., Катеринослав, 1906, стор. 772.

⁵³ Андрусівське перемир'я — див.: УРЕ, т. I.

⁵⁴ Дорошенко Петро — див.: УРЕ, т. IV.

⁵⁵ И. Репин, Сокровище русского искусства, т. II, Изд-во «Советский художник», М., 1949.

⁵⁶ Д. И. Яворницкий, Как создавалась картина «Запорожцы», т. II, «Художественное наследство», Изд-во АН СССР, 1949, стор. 73.

⁵⁷ Позував цього хлопчика син Репіна — Юра.

⁵⁸ Потилицею до глядачів сидить козак, прототип якого був приятель історика й художника. Він без сорочки, «щоб не ховав карти за пазуху під час гри, не шахраював». Яворницький жартував: «Скидали сорочку, а не штани, бо це для лицаря був би сором і велика ганьба».

⁵⁹ Поруч з величезним козаком, написаним з Рубця, стоїть худий, високий козак з похмурим обличчям у хутряній шапці. Для цієї постаті позував артист Ф. І. Стравинський.

⁶⁰ Це значить, що на голову надівали макітру і по ній підстригали волосся.

⁶¹ Цього бурсака Репін писав не з живого Мартиновича, а з його маски, знятої з обличчя молодого художника. Коли в Академії мистецтв робили форму з голови Мартиновича, він усміхнувся, цю усмішку було зафіксовано гіпсом. Маска попала до рук відомого українського художника О. Сластьона. Репін побачив у нього цю маску й попросив передати йому, щоб написати бурсака в його «Запорожцях».

⁶² Бував там і Д. І. Яворницький.

⁶³ Така люлька була в музеї. Яворницький казав про неї: «Ось бачите, яка люлька — сюди з фунт тютюну влізе. А такий козак, як Тарас Бульба, викурював її за один раз».

⁶⁴ Алексеев Г. П., колишній катеринославський губернський предводитель дворянства, нумізмат, мав величезну колекцію козацької старовини, влітку жив у своєму маєтку в Котівці, Катеринославської губ., а взимку — в Петербурзі, був у чині гофмейстера царського двору.

⁶⁵ Д. Яворницкий, Запорожье в остатках старины, С.-П., 1888, ч. I, стор. 3.

⁶⁶ Там же, стор. 82—83.

⁶⁷ Д. Яворницкий, Как создавалась картина «Запорожцы», т. II, «Художественное наследство», М., Изд-во АН СССР, 1949, стор. 98—105.

⁶⁸ Дослівно — підраховано, зважено, поділено. Слова, що пророкували ніби загибель царства.

⁶⁹ В. Гиларовский, Москва и москвичи, изд-во «Московский рабочий», М., 1957, стор. 87.

⁷⁰ Спогади про Лесю Українку, К., «Рад. письменник», 1963, стор. 494.

⁷¹ Тут помилка: Яворницькому тоді було 55 років.

⁷² Леся Українка, Твори, т. V, 1956, стор. 573.

⁷³ О. Лисенко, Про Миколу Лисенка, К., «Мистецтво», 1957.

⁷⁴ Дніпропетровський державний історичний музей, архів, ф. № 1678—2.

⁷⁵ Цю плиту, коли будували Дніпрогес, зняли з скелі, перевезли до села Нікольського і встановили на березі Дніпра, де вона стоїть і досі.

⁷⁶ Про це, до речі, згадує Д. Л. Мордовцев у своїй книжечці «Пам'яті Н. И. Костомарова», С.-П., 1885. Один примірник цієї кишенькової книжечки був у бібліотеці Д. І. Яворницького, і він часто цитував її.

⁷⁷ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. № 37—264.

⁷⁸ Дніпропетровський державний історичний музей, ф. № 1680—2.

⁷⁹ Там же, ф. № 793.

⁸⁰ Лист О. М. Поля від 5/X 1889 р. зберігається в архіві Дніпропетровського державного історичного музею.

⁸¹ Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, ф. Ф30—2/38.

⁸² Там же, ф. Ф30—2/13, лист XI, 1938.

⁸³ Каратигін Петро Андрійович (1805—1879) — російський актор і драматург, мав великий успіх в епізодичних ролях комічного характеру.

⁸⁴ Д. Яворницький, Дніпрові пороги, Х., 1928, стор. 14.

⁸⁵ Оригінал листів Д. І. Яворницького зберігається у власному архіві О. В. Бодянского.

⁸⁶ Мова йде про Українську художню капелу кобзарів, якою керував тоді найактивніший організатор та пропагандист кобзарської справи на Україні Михайло Панасович Полотаї.

ІВАН ШАПОВАЛ

(Біографічна довідка)

Іван Максимович Шаповал народився 1905 року в с. Гаражівці, Близнюківського району, Харківської області, в селянській родині.

З 1928 по 1933 рік учився на робітфаці й працював у Дніпропетровському історичному музеї. З 1934 по 1938 рік учився в металургійному інституті, а потім працював інженером на заводі ім. Карла Лібкнехта та ДПРЗ. Нині — доцент Дніпропетровського гірничого інституту, кандидат технічних наук.

Учасник Великої Вітчизняної війни.

В післявоєнні роки вийшло в світ кілька наукових праць І. Шаповала: «Наука и техника на Днепропетровщине» і «Ученые Днепропетровщины на службе семилетки», «Продлить жизнь деталей машин» та нариси про вчених — «Стежками незвіданими». Часто виступав в періодичній пресі з статтями та нарисами. Опубліковано в журналах понад 40 науково-технічних його статей.

Член КПРС з 1928 року.

ЗМІСТ

Запорозький характерник. Максим Рильський	5
Доки б'ється серце	9
Як це почалося	25
Слідами запорожців	
Соловеський в'язень	27
На могилі Сірка	33
Легендарний лідар	37
У степу широкому	43
Сліпий боян	48
Українські чорти	53
Мандрівка в Січ	55
Для загального добра	
За двома замками	64
Шукачі скарбів	66
Заява директорові музею	68
З його перепусткою	70
Щоб було чути на всю Україну	73
Знайдений талант, або ще один скарб	78
Незвичайне полотно	81
Випадок під гіллястим дубом	82
Нащадок запорожців	85
Веселий куток на виставці	87
Так собі царьок...	89
У штабі Махна	93
Бюст Джордано Бруно	97
Дві подорожі до Таромського	101
Козацький дзвін	103
Піп-артист та «чудотворні» ікони	104
Як зникла статуя	106
Втікачі у вітрині	111
Доля «Кобзаря» з автографом Шевченка	112
Від листа до пам'ятника	116
Гість з кобзою	119
Сто тисяч	120
Від широкого серця	123
Дарунок з Кубані	125
Скарби народної творчості	127
Незамулені джерела	130

Суперечка з поміщиком	141
Хоч з-під землі, а до музею	144
Не в тих руках	149
«Цибулина» з музикою і годинники	152
Як «Запорожець напідпитку» попав до музею	155
З живого голосу	157
З хати по нитці	
Запорозька скриня	161
Провчив	162
Відгомін віків	163
Супроти Ненаситця	166
Козацькому роду нема переводу	167
Шабля останнього кошового	173
Знайдена колекція	175
Зустрічі з незабутніми	
Як народилися славнозвісні «Запорожці»	181
Гопак — танок запорожців	193
Дві зустрічі з Л. М. Толстим	199
Зустріч з Миклухою-Маклаєм	207
В гостях у Лесі Українки	208
Дядько Гілій	212
Біля джерел опери «Тарас Бульба»	214
З наркомом по дніпровських порогах	216
Зустрічі в «Балабаївці»	221
Серед земляків	
Будинок біля парку	226
Новоросійський Колумб	233
Помічники вченого	237
Сила веселого слова	239
На березі Самари	240
У храмі культури	242
Путівка в життя	244
Було, сядемо з ним...	248
Запорозький дуб	251
Напутній тост	254
Історія однієї фотокартки	260
На улюбленій алеї	266
Робітничий артист	268
З кафедри лине пісня	273

Качка теж потребує професорської допомоги	275
Квіти і сльози	278
От тобі й дід!	281
Спіймав облизня	282
Гості з Грузії	283
Добрі сусіди	287
Музей при музеї	289
«Іхав козак за Дунай»	294
Біля Дзвонецького порога	300
Біля чесної могили	302
Живий в уяві народній	
Запорозький писар	306
Чародійне верцадло	308
Єгипетська мумія	309
Не для пса ковбаса	310
Чарівник слова	312
Не заростає народна стежка	314
Післямова	318
Примітки 320	
Іван Шаповал (<i>Біографічна довідка</i>)	324

ИВАН МАКСИМОВИЧ ШАПОВАЛ
В пошуках сокровищ
(На українському мові)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *В. І. Ціпка*
Художник *В. І. Юрчишин*
Художній редактор *Б. Л. Тулін*
Технічний редактор *О. П. Яхніс*
Коректори *О. М. Кудим, Н. М. Петру-*
шевська

Виготовлено на Київській фабриці набору
Державного комітету Ради Міністрів
УРСР по пресі, Київ, вул. Довженка, 5.

Лінотипіст *І. Т. Кобал*
Верстальник *І. І. Даруга*
Друкарі *В. І. Ляшенко, П. С. Грабовець*
Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *Є. А. Волкова*

БФ 06469. Здано на виробництво 28/V
1965 р. Підписано до друку 14/X 1965 р.
Формат паперу 70×90^{1/16}. Фізичн. друк.
арк. 20,5. Умовн. друк. арк. 23,985.
Обліково-видавн. арк. 22,912.
Ціна 1 крб. 20 коп. Зам. 372. Тираж 30 000.
Т. П. — 1965 — поз. 288.